

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΥΡΡΩΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΝΤΕ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΑΓΡΙΠΠΑΝ ΤΡΟΠΟΥΣ»

Χάρις τῷ καθηγητῇ
Α. Ν. ΖΟΥΜΠΩ

Ι. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις.

“Οσοι ἐρευνητὲς ἀσχολήθηκαν κατὰ καιροὺς μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ σημαν-
τικά θεολογικά προβλήματα ποὺ ἐντοπίζονται στὴ βαθυστόχαστη σκέψη
τοῦ Ν. Καβάσιλα¹ παρέβλεψαν ἢ τοὺς ἦταν ἀδιάφορο ἓνα ἐνδιαφέρον γιὰ
μᾶς κείμενο, ποὺ συνδέει τὸν μεγάλο αὐτὸ θεολόγο, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν χα-
ρακτηρισμὸ τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου διακρίθηκε «διὰ τὴν ἐν τῇ πίστει ὀρθό-
τητα²», μὲ τὴν «θύραθεν» σοφία ἔστω καὶ μὲ πρόθεση νὰ κρίνει καὶ νὰ
ἀπορρίψει κάποιες ιδέες. Πρόκειται γιὰ μία πραγματεία ποὺ ἀποτελεῖ δρι-
μεία κριτικὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πύρρωνος, τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὴν Ἀρ-
χαία Ἡλιδα³, καὶ ἡ ὁποία φέρει τὸν τίτλο: «Κατὰ τῶν λεγομένων περὶ τοῦ
κριτηρίου τῆς ἀληθείας εἰ ἔστι παρὰ Πύρρωνος τοῦ καταράτου». Βέβαια
καὶ τὸ κείμενο αὐτό, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ἔγραψε ὁ Καβάσιλας μὲ θεολογικὴ
πρόθεση καὶ θεολογικοὺς σκοποὺς ὑπηρετεῖ. Δείχνει ὅμως παράλληλα τὴν
πνευματικὴ εὐρύτητα τοῦ «κορυφαίου θεωρητικοῦ τῆς ὀρθοδόξου πνευμα-
τικότητος», τὸν ὁποῖο ὁ Γεώργιος Σχολάριος θεωρεῖ «ὡς ἄνδρα πνεύματι
καὶ σοφία τοῖς ἀρχαιοτάτοις ἐξισωθέντα⁴».

1. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ποικίλη δράσιν τοῦ Νικ. Καβάσιλα βλ. Ἀ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός: Ἡ Ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, (διδασκτορ. δι-
ατρ. Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 5), Θεσσαλονίκη, 1970, σσ. 18-74. Ἐπίσης τὸ ἀξιόλογο λῆμμα τοῦ
Π. ΝΕΛΛΑ, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τ. 12, Ἀθῆναι, 1968, στ. 830-
857. Ἐπίσης Κ. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου,
Ἀθῆναι, ἔκδ. Πάπυρος, 1964, σσ. 172-174.

2. Πβ. ἀναφορὰ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, Ἐν
Ἀθήναις, 1947, σ. 24.

3. Γιὰ μιὰ συνολικὴ ἐκθεσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Πύρρωνος βλ. Ἰ. Γ. ΔΕΛΛΗ, *Ἡ Πυρρώνειος
Γνωσιολογία καὶ οἱ παράγοντες διαμορφώσεως αὐτῆς*, *Πλάτων*, τ. 29, 1977, σσ. 118-130.

4. Πβ. ἀναφορὰ Π. ΝΕΛΛΑ, *Ν. Καβάσιλα, Ἡ Θεομήτωρ: Κείμενο-μετάφραση-σχόλια*, Ἀ-
θῆναι, Ἀποστ. Διακονία Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος, 1989, σ. 15.

Τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ καταταγεῖ σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ὁμάδες στὶς ὁποῖες συνηθίζουν νὰ διακρίνουν τὰ ἔργα τοῦ Καβάσιλα οἱ εἰδικοί πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ θεολογικοῦ περιεχομένου κείμενά του⁵. Αὐτὸ γιατί ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πὼς δὲν εἶναι θεολογικοῦ προσανατολισμοῦ. Αὐτὸς πιθανὸν εἶναι ὁ λόγος πού δὲν περιελήφθη στὴν *Patrologia Graeca* τοῦ Migne (τόμ. 150 κ.ἐξ.), ὅπου ἐκτυπώθηκαν τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Καβάσιλα. Τὸ κείμενο αὐτὸ παραδίδεται ἀπὸ τὸν χειρόγραφο Παρισινὸ Κώδικα 1213 τοῦ 15ου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει καὶ μικρὰ ἔργα τοῦ Δημητρίου Κυδώνη. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ πραγματεία αὐτὴ συνεκδόθηκε μὲ τὶς *Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις* τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ (*Sexti Empirici, Pyrrhoniarum hypotyposium, liber secundus*, Γενεύη, 1621, σσ. 50 κ.ἐξ.). Αὐτὴ ἡ συνέκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Καβάσιλα μὲ τὸν Σέξτο ἐρμηνεύεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ κείμενο τοῦ πρώτου ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν *Πυρρωνείων Ὑποτυπώσεων*, ὅπου ὁ Σέξτος ἀναφέρεται κυρίως στὴ διδασκαλία τοῦ Πύρρωνος. Αὐτοτελὴς ἔκδοση τῆς πραγματείας αὐτῆς ἔγινε τὸ 1899 στὴ Bonn ἀπὸ τὸν L. Radermacher⁶ καὶ εἶναι σήμερα δυσεύρετη. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν προσείλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν καὶ ἔτσι παρέμεινε ἀσχολίαστο καὶ ἐξ ὀλοκλήρου λησμονημένο. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἔρευνα, ὅτι γιὰ πρώτη, πιθανόν, φορὰ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ συστηματικὴ ἀνάλυση καὶ κατὰ τὸ δυνατόν σχολιασμός του. Βέβαια δὲν ἔχουν λείψει ἐξ ὀλοκλήρου κάποιες μικρὲς ἀναφορὲς ἄλλων ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι στὸ πλαίσιο ἄλλων ἐρευνητικῶν στόχων κάνουν εὐκαιριακὰ μνεία αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Ὁ ἀείμνηστος Π. Νέλλας, ἀξιόλογος ἐρευνητὴς τοῦ Καβάσιλα, ἀρκεῖται σ' ἓναν ὀλιγόλογο χαρακτηρισμὸ τῆς πραγματείας αὐτῆς γράφοντας: «Πρόκειται δι' ἓν φιλοσοφικὸν δοκίμιον εἰς τὸ ὁποῖον πολεμεῖ (ὁ Καβάσιλας) τὸν σκεπτικισμόν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας». Ὁ Ἄ. Ἀγγελόπουλος ἔχοντας ἄλλο πρόβλημα νὰ ἐρευνήσῃ στὴ διατριβή του ἀναφέρει μόνον τὸν τίτλο τῆς πραγματείας, ἐνῶ ὁ C. B. Schmitt στὸ ἄρθρο του «*The Rediscovery of Ancient Scepticism*»⁷ ἀναφέρεται πολὺ συνοπτικὰ καὶ ἴσως ἀνεξέταστα στὸν πιθανὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ν. Καβάσιλας ἔγραψε τὴν

5. Ὁ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ τὸ κατατάσσει στὰ *Φιλοσοφικὰ κείμενα* μαζί μὲ τρία ἄλλα. Βλ. *Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν: Νικόλαος Καβάσιλας*, Θεσσαλονίκη, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», 1979, τ. 22, σ. 14. Ὁ Ἄ. ἈΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 84 τὸ κατατάσσει στὴν ὁμάδα μὲ τὸ γενικὸ τίτλο *Πνευματικὰ καὶ Θεολογικά*.

6. A. ALTER-L. RADERMACHER, *Analecta Graeca Natalicia regis angustissimi Guilelmi II*, Bonn, 1899. Τὴν ἔκδοση αὐτὴ θὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας στὴν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ.

7. Στὸ συλλογικὸ τόμο: *The Skeptical Tradition*, (eds) M. Burnyeat, Calif., Univ. Press., 1983, σσ. 225-252, εἰδικὰ σ. 235.

πραγματεία αυτή. Έξ ἄλλου στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου του, τὸ ὁποῖο δὲν παύει νὰ εἶναι εὐρύτερου περιεχομένου, δὲν ἐξετάζει συγκεκριμένα καὶ λεπτομερειακὰ τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐγράφη, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ περιεχόμενό του.

Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖο, πρὶν ἀναλύσουμε ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη αὐτὸ τὸ κείμενο, προκειμένου νὰ δείξουμε τὴ θέση ποὺ παίρνει ὁ Ν. Καβάσιλας ἀπέναντι στὴ θεωρία τοῦ Πύρρωνος, νὰ ἀναφερθοῦμε στοὺς σκοποὺς ποὺ ὑπηρετεῖ ἡ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἐγράφη. Έξ ἄλλου ὁ προσδιορισμὸς τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς³ θὰ ἀποδειχθεῖ χρήσιμος γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἰδεολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία ἐπιχειροῦμε στὴ συνέχεια. Ὁ Schmitt⁸ σημειώνει πὼς τὰ κείμενα τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ ἦταν πολὺ γνωστὰ στοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους προτοῦ μεταφερθοῦν στὴ Δύση τὸν 15ο αἰῶνα μετὰ τὴν πτώση τῆς Κων/πόλεως⁹. Πράγματι μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Schmitt, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Ἰουλιανό, ὁ ὁποῖος σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του ἀναφέρει ὅτι «οἱ ἱερωμένοι» δὲν πρέπει νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν «ἐπικούρειο μῆτε τὸν πυρρώνειον λόγον¹⁰», ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς (330-389) στὴν *XXI Ἐπιστολὴ* του ἀναφέρεται ἀπερίφραστα στὸν Σέξτο καὶ τὸν Πύρρωνα. Ὁ Γρηγόριος¹¹ δηλώνει σαφῶς τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴ θεωρία τοῦ σκεπτικισμοῦ: «Ἀφ' οὗ δὲ Σέξτοι καὶ Πύρρωνες καὶ ἡ ἀντίθετος γλῶσσα, ὥσπερ τι νόσημα δεινὸν καὶ κακόηθες ταῖς Ἐκκλησίαις ἡμῶν εἰσεφθάρη...». Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου νομίζουμε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐχθρικῆς στάσης τῆς θεολογικῆς σκέψης ἀπέναντι στὴ θεωρία τοῦ σκεπτικισμοῦ, ποὺ συνεχίστηκε μεταγενέστερα ἐπηρεάζοντας κι ἄλλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ βυζαντινοὺς λογίους καὶ φιλοσοφοῦντας. Βέβαια ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὴ στάση τῆς θεολογικῆς σκέψης ἀπέναντι στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ ἡ προσφορὰ τῆς δεύτερης ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς πολὺτιμη¹² σὲ ποικίλες περιπτώσεις. Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ στάση πρὸς τὴ

8. *Ἐνθ. ἀν.*, σ. 232.

9. Ὁ SCHMITT σημειώνει (*Ἐνθ. ἀν.*, σ. 235) πὼς τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ χειρόγραφο μεταφέρθηκε στὴ Δύση ἀπὸ τὸν Francesco Filelfo τὸ ἔτος 1427. Βλ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, ὑπόσημ. 72.

10. *Ἰουλιανοῦ Αὐτοκρ. Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Les Belles Lettres, τ. I, μέρος 2^ο, σ. 169.

11. *Patrol. Gr.*, τ. 35, 1096. Ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται στὸ σκεπτικισμὸ καὶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του «πλέκων λαβυρίνθους δυσδιεξόδους λόγοις Ἀριστοτέλους ἢ τινων Πυρρωνείων» (*Carmina*, Sectio II: *Poemata moralia*, no. X: *De Virtute* στ. 48-49), στὴν *PG* 37, Col. 684.

12. Γιὰ τὴ σχέση αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ ἐκτενὴς καὶ πολὺπλευρὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐνδεικτικὰ Β. Τατάκη, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι, 1967, σσ. 44-59. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ,

θεωρία τοῦ σκεπτικισμοῦ, ποὺ ἐμφανίσθηκε ἐνωρὶς στὴν Ἀνατολή, ἄργησε νὰ δημιουργηθεῖ στὴ Δύση, ὅπου ἡ ἀντιμετώπισή του ἦταν ἀπὸ ἀδιάφορη ἕως εὐνοϊκὴ μέχρι τὸν 17ο αἰώνα. Πάντως τὸ διαφωτιστικὸ κίνημα ἀγκάλιασε πολὺ εὐνοϊκὰ τὸ σκεπτικισμό, ὁ ὁποῖος μὲ τὶς ιδέες του ἐνίσχυε τὸ πνεῦμα ἀμφισβήτησης τοῦ ὁποῖου ἀποκλειστικὸς φορέας ὑπῆρξε ὁ Διαφωτισμὸς σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Κάποια ὅμως ἐπιφύλαξη ἀπέναντι στοῦ σκεπτικισμοῦ στὴ Δύση, ὅπως ἤδη εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν Ἀνατολή, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν θεολογούντων φιλοσόφων, ὅπως τῶν B. Pascal, G. Berkeley, ἄρχισε νὰ διαφαίνεται καὶ νὰ γίνεται συνεχῶς πιὸ ἐντονη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Γάλλος φιλόσοφος Pierre Bayle¹³ ἐξέδωσε τὸ ἔργο τοῦ *Dictionnaire historique et critique* (1695-1697)¹⁴. Ὁ Pierre Bayle στὸ λῆμμα τοῦ Λεξικοῦ του γιὰ τὸν Πύρρωνα ἀναφέρει ἀπόψεις ποὺ γονιμοποίησαν μία καχυποψία ἀπέναντι στοῦ σκεπτικισμοῦ ποὺ ἐξελίχθηκε τελικὰ σὲ ἐχθρική στάση. «Ὁ πυρρωνισμός», γράφει, «εἶναι ἐπικίνδυνος γιὰ τὴ θεία ἐπιστήμη» (divine science) καὶ «ἡ θρησκεία πρέπει νὰ θεμελιώνεται στὴ βεβαιότητα». Ἡ ἄποψη τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ διὰ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου¹⁵ ὁ ὁποῖος κάνει μιὰ σαφὴ περιληπτικὴ ἀναφορὰ στοὺς *Πυρρωνεῖους λόγους* τοῦ Αἰνεσιδήμου (Διογ. Λαέρτιου, IX, 106) φθάνει στὸν 12ο αἰώνα. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Νικόλαος Μεθώνης¹⁶ καὶ ὁ Γεώργιος Τορνίκης ἀναφέρονται στὸν Πύρρωνα καὶ τὸν Σέξτο, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς¹⁷ ἔχει ἀφιερῶσει μιὰ μικρὴ παράγραφο στὴ *Σύνοψη Ἱστοριῶν* γιὰ νὰ ἐκθέσει συνοπτικὰ τὶς θεωρίες τῶν Σκεπτικῶν. Τὸν 14ο αἰ-

Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι, 1952, εἰδικὰ τὸ κεφάλαιο «Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς στὸ Βυζάντιο», σσ. 147-194.

13. Γιὰ τὶς σκεπτικιστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Pierre Bayle βλ. Jean Paul DUMONT, *Le Scepticisme et le Phénomène*, Paris, 1985, σσ. 59-62.

14. Τὸ Λεξικὸ αὐτὸ ἐκδόθηκε ὁλοκληρωμένο τὸ 1820 σὲ 16 τόμους ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Bayle. Πρόσφατα ἐπιλογή τῶν λημμάτων τοῦ Λεξικοῦ ἐξέδωσε ὁ ALAIN NIDERST: *Pierre Bayle, Dictionnaire Historique et Critique*, Paris, 1974.

15. «...Οἱ μὲν οὖν τοῦ Αἰνησιδήμου λόγοι πρὸς τοιοῦτον... ἀγῶνα κονίζονται· ὅτι δὲ ματαιότης αὐτῶν καὶ πολλὴ λῆσχη ἢ σπουδὴ, Πλάτωνί τε καὶ πολλοῖς ἄλλοις τῶν πρὸ ἡμῶν τὸν ἔλεγχον ἔδοσαν· καὶ ὅτι μηδὲν εἰς δόγμα συντελεῖ καὶ τοῦτο κατάδηλον, ὅπου γε καὶ τὰς ἐνούσας δογματικὰς θεωρίας ἐλαύνειν ἡμῶν τῆς διανοίας ἐπεχείρησαν» (*Βιβλιοθήκη*, Paris, ἔκδ. Henry, 1959, III, 116 (κώδ. 212). Ὁ Φώτιος πιστεύει ὅτι οἱ Σκεπτικοὶ ἀποφεύγουν τὴν «κατάφαση», τὴν σπουδαία αὐτὴ δημιουργικὴ δύναμη τοῦ νοῦ, μὲ τὴ ὁποία ὁ ἄνθρωπος δέχεται τὴ γνώση καὶ τὴν ἀλήθεια. Οἱ Σκεπτικοὶ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Φωτίου ὁδηγοῦν τὴ διάνοια στὸ μηδενισμό. βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ K. JANAČEK, *Zur Interpretation des Photios-Abschnittes über Aenesidemus, Eirene*, τ. 14, 1976, σσ. 93-100.

16. βλ. PODSKALSKY, Nikolaos von Methone und die Proklosrenais sance in Byzanz (11/12), *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 42, 1976, σ. 512, σημ. 5.

17. PG., 121, col. 320.

ώνα, εποχή κατά την οποία ζει ο Ν. Καβάσιλας, σύμφωνα με την παρατήρηση του Schmitt¹⁸, δημιουργείται μία ομάδα διανοητών, ή οποία εμφανίζει ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον αρχαίο σκεπτικισμό. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1260-1322)¹⁹ στο έργο του *Υπομνηματισμοί καὶ σημειώσεις γνωμικαί (Miscellanea Philosophica et Historica)*²⁰ κρίνει μάλλον αὐστηρὰ τὴν ἀφύπνιση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν συγχρόνων του γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ αὐτὰ τὰ κείμενα ἐξ ὀλοκλήρου ἐπιζήμια γιὰ μιὰ σοβαρὴ σπουδὴ τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τὴν ὁποία σπουδάζει οὐσιαστικὰ ὁ Μετοχίτης²¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραδομένη καχυποψία πρὸς τὸ σκεπτικισμό δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίσουμε ποιά εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ἐξωθεῖ τὸν Μετοχίτη στὴ δριμεία ἐπίθεσή του κατὰ τοῦ πλατιὰ διαδεδομένου καὶ ἔντονα ἀναζωπυρωμένου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ θεωρία αὐτὴ στὴν ἐποχὴ του. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ πὼς σ' ἄλλα σημεία τῶν *Υπομνηματισμῶν* του φαίνεται μετριοπαθὴς ἀπέναντι στὸ σκεπτικισμό καὶ πιστεύει πὼς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπορριφθεῖ στὸ σύνολό της ἡ θεωρία αὐτὴ καὶ ὅτι ἡ ἴδια δὲν ἀποτελεῖ καθαρὰ «ἐριστικὸ ἔργο²²». Λίγο ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια πάντοτε τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς (1290-1360), ἀφοῦ ἐσπούδασε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Μετοχίτη²³ τὰ κείμενα τῶν Σκεπτικῶν, ἐπαναλαμβάνει σχεδὸν κατὰ λέξη τὰ ὅσα εἶχε γράψει ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς κατὰ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Στὴ σειρὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀντι-σκεπτικιστικῆς αὐτῆς θέσεως ἀκολουθεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τοῦ Παλαμᾶ φίλος, μαθητὴς καὶ ὑποστηρικτὴς τῶν ἀπόψεων του ὑπῆρξε ὁ Νικ. Καβάσιλας²⁴.

II. Σκοπὸς συγγραφῆς τῆς ἀντι-πυρρώνειας πραγματείας ἀπὸ τὸν Ν. Καβάσιλα.

Οἱ συνοπτικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς μᾶς πληροφοροῦν βάσιμα ὅτι ἡ θεωρία τοῦ σκεπτικισμοῦ μὲ τὶς διάφορες ἀποχρώσεις της ἦταν ἀπὸ παράδοση

18. *Ἐνθ. ἀν.*, σ. 234.

19. Βλ. KRUMBACHER, *Ἐνθ. ἀν.*, σσ. 554-558.

20. Θεόδωρος ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ, *Miscellanea Philosophica et Historica*, Leipzig, ἔκδ. C.G. Müller καὶ T. Kessling, 1821, repr. ed. Amsterdam, 1966, σσ. 370-377.

21. Βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Πατερικὴ καὶ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Δευκαλίων, τ. 14, 1975, σ. 195.

22. Β. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφρ. ἀπὸ τὴ γαλλικὴ Ε. Καλπουρτζῆ με τὴν ἐποπτεία καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λ. Μπενάκη, Ἀθήνα, Ἐτ. Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1977, σ. 236.

23. Ὁ Κ. GRUMBACHER, *Ἐνθ. ἀν.*, σ. 298 γράφει πὼς ὁ Γρηγορᾶς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μετοχίτη.

24. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐνθ. ἀν.*, σ. 27 καὶ σ. 47. Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ.

γνωστή και αποτελούσε αντικείμενο συζητήσεων και αντιθέσεων ανάμεσα στους θεολόγους και τους Πατέρες της Ἐκκλησίας παλιότερα και κυρίως την εποχή κατά την οποία ζει και γράφει ο Καβάσιλας. Ἡ ἄποψη πού κυριαρχεῖ γενικὰ εἶναι ὅτι ὁ σκεπτικισμός εἶναι ἐχθρὸς τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Αὐτὴ τὴν ἔχει σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν του ὁ Καβάσιλας καὶ αὐτὴ εἶναι πού ἐβάρυνε οὐσιαστικὰ στὴν ἀπόφασή του νὰ γράψει αὐτὴ τὴν πραγματεία. Αἰτίες ὅμως γιὰ τὴ συγγραφὴ καὶ μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ ἀποκαλεῖ τὸν Πύρρωνα «κατάρατον» εἶναι ἄλλες. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὸν Καβάσιλα δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ ἐπαναλάβει ἕναν κοινὸ τόπο, δηλαδή μιὰ πολεμική, πού τόσοι ἄλλοι στὸ παρελθὸν εἶχαν ἐξαπολύσει κατὰ τῶν Σκεπτικῶν ἂν δὲν ὑπῆρχε κάποια ἄλλη σημαντικὴ καὶ ἐπίκαιρη αἰτία. Πιστεύουμε ὅτι ἡ νέα αὐτὴ αἰτία ὑπῆρξε ἡ ἡσυχαστικὴ διαμάχη στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἐμφανίστηκε πάλι ἡ ἀπειλή, ὅπως πίστευαν, τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀπὸ τὸ σκεπτικισμό. Εἰδικότερα, ὅπως στὴ συνέχεια θὰ φανεῖ, μὲ τὴν πραγματεία αὐτὴ ὁ Καβάσιλας θέλησε νὰ πολεμήσει τὶς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ Καλαβροῦ (1290-1348)²⁵. Αὐτὸς ἀμφισβήτησε καὶ εἶδε κάπως περιφρονητικὰ καὶ καχύποπτα τὸ πνευματικὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ, τὸ ὁποῖο τὴν εποχὴ αὐτὴ βρισκόταν σὲ ἀκμὴ, ἀφοῦ ὁ Βαρλαάμ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Jean Meyendorff, «ἐξομοιώνει τοὺς ἡσυχαστὲς μοναχοὺς μὲ τοὺς αἰρετικούς μεσσαλιανούς ἢ βογόμιλους, αἵρεση πολὺ διαδεδομένη στὰ Βαλκάνια²⁶». Ὁ Καβάσιλας ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὑπῆρξε κύριος θιασώτης καὶ θεωρητικὸς τοῦ ἡσυχασμοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀναδείχτηκε βασικὸς ἀντίπαλος καὶ ἀνασκευαστὴς τῶν θεωριῶν τοῦ Βαρλαάμ²⁷. Τὴν ἄμεση σχέση τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὸν Παλαμᾶ ἐπισημαίνει ὁ J. Meyendorff²⁸. «Ἡ Ἐν Χριστῷ Ζωὴ τοῦ Καβάσιλα», γράφει, «εἶναι κι αὐτὴ ἐπίσημη παλαμικὴ διακήρυξη». Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἐκφρασθεῖ ἄμεσα καὶ εὐθέως ἐνάντια στὸ σκεπτικισμό, γιὰ τὸν θεωροῦσε ὡς μιὰ θεωρία ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν ἡσυχασμό. Σὲ μιὰ ἀδημοσίευτη ἐπιστολὴ

257. «Ὁ Καβάσιλας... πού ἐκτὸς ἀπὸ ἔνθερος ὁπαδὸς τοῦ Παλαμᾶ εἶναι καὶ ὁ καλύτερος ἐκπρόσωπος τῆς μυστικῆς θεολογίας».

25. Βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι, Βιβλ. Ἀποστ. Διακονίας, 1952, σ. 107 καὶ *ΘΗΕ*, τ. 3, σσ. 624-627.

26. J. MEYENDORFF, *St. Grégoire Palamas et la mystique Orthodoxe*, Ἀθήνα, Editions du Seuil, 1959, ἐλλ. μτφρ., Ἑλ. Μαῖνας, 1983, σ. 112.

27. Βλ. J. MEYENDORFF, *ἐνθ. ἀν.*, 107-132. Ὁ Παλαμᾶς ἀναλύει τὶς θεωρίες καὶ περιγράφει τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἡσυχαστῶν στὸ ἔργο του *Τριάδες*, στὸ ὁποῖο στρέφεται καὶ ἐναντίον τοῦ Βαρλαάμ. Κορύφωση τῆς πολεμικῆς ἐναντίον τῶν βαρλααμικῶν ἀντιλήψεων ὑπῆρξε ὁ Ἀγιορειτικὸς τόμος (1340-1341).

28. *ἐνθ. ἀν.*, σ. 168. Βλ. καὶ Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σσ. 111-114. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 252-256.

του πρὸς τὸν Ἰωάννη Γαβρᾶ ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται δριμύτατα στὴ διαφωνία μὲ ἓνα μέλος τῆς ομάδας τοῦ Ἀκινδύνου²⁹, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀνάμεσα στοὺς πρώτους μαθητὲς τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ σκεπτικισμό: «Ἀπηντηκότος τοίνυν ἐκείνου, πίστευσον, καὶ πρὶν ἢ καθῆσθαι, διὰ στόματος ἔρρει τὰ τῆς πονηρᾶς ἐνστάσεως ῥήματα, ἦν ἀπὸ τῆς Πύρρωνος ἐφεκτικῆς οὗτοι κακῶς ἐπὶ τὰ θεῖα μετήνεγκαν³⁰».

Τὸν ἡσυχασμὸ³¹ εἰσήγαγε στὸ Ἅγιον Ὅρος ὁ μοναχὸς Γρηγόριος Σιναΐτης στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα. Κύριος σκοπὸς τοῦ ἡσυχαστικοῦ τρόπου ζωῆς ἦταν ἡ «θέα τοῦ ἀκτίστου φωτὸς» διὰ μέσου τῆς ψυχοφυσικῆς μεθόδου τῆς προσευχῆς. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οἱ ὁποῖοι διέκριναν οὐσία καὶ ἐνέργεια ἢ δύναμη στὸ Θεὸ ἐδίδαξε ὅτι «τὸ ἄκτιστον φῶς εἶναι ἐνέργεια, ὅπως αἱ λοιπαὶ θεῖαι ἐνέργειαι (ἀγάπη, σοφία, κ.λπ.) καὶ δὴ τοῦτο τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον οἱ ἀπόστολοι εἶδον εἰς τὸ ὄρος Θαβὼρ κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ὁποῖον οἱ Ἡσυχασταὶ ἔβλεπον εἰς τὸ ἡσυχαστήριον³²». Ὁ Τατάκης σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἡσυχασμοῦ γράφει: «Ἀδιάκοπα οἱ Ἡσυχαστὲς ἀντιπαραθέτουν στὸ λόγο καὶ τὸν νοῦ τὴν καρδιά. Ὅταν ἡ καρδιά στραγγαλίσει τὸ νοῦ, ἐξασφαλίζει τὴ γνώση τῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ὀρθὴ ἐκτέλεση τῶν θείων ἐντολῶν³³». Εἶναι λοιπὸν ὁ ἡσυχασμὸς ἓνα ἀντιορθολογικὸ κίνημα ποὺ ἀναφέρεται καὶ θεωρεῖ δυνατὴ τὴ μεταφυσικὴ γνώση, ἐνῶ ὁ σκεπτικισμὸς ὁδηγεῖ σὲ κάποια μορφή ἀγνωστικισμοῦ, ποὺ ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς μεταφυσικῆς γνώσης. Ὁ ὀρθὸς λόγος (ratio recta) δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ. Ἡ καρδιά, τὸ συναίσθημα (ἀγάπη), εἶναι ἐκεῖνα ποὺ βοηθοῦν τὸν πιστὸ καὶ κυρίως τὸν μοναχὸ μέσα στὴν περισυλλογὴ του νὰ φθάσει στὸ σημεῖο ὥστε ἡ ψυχὴ του νὰ καταυγασθεῖ ἀπὸ τὸ θεῖο φῶς, ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Καβά-

29. Γιὰ τὴ σύγκρουση τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸν Ἀκινδύνο βλ. MEYENDORFF, *ἐνθ. ἀν.*, σσ. 107-132.

30. Ἡ παράθεση τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Παλαμᾶ γίνεται ἐδῶ μὲ βάση τὴν ἀναφορὰ ποὺ κάνει σ' αὐτὴν ὁ I. ŠEVČENKO, Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of late Byzantine literary texts, *Byzantinisches Zeitschrift*, τ. 47, 1954, σσ. 45-59, εἰδικὰ σ. 51 σημ. 2.

31. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ ἡσυχασμοῦ βλ. Ἀ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 77, σημ. 1. Ἐπίσης Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σσ. 75-115. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 243-261. Συνοπτικὴ ἐκθεση τοῦ προβλήματος δίνει πάλι ὁ Β. ΤΑΤΑΚΗΣ στὸ ἄρθρο του «Ἡ Ἑλληνικὴ Πατερικὴ καὶ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία», *Δευκαλίων*, τ. 14, 1975, σσ. 146-202, ἰδιαίτερα σσ. 189-194. Βλ. καὶ ΘΗΕ, τ. 6, σσ. 83-86.

32. Ἀ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 78.

33. *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σ. 107.

σιλας, πιστὸς ἀκόλουθος τῶν παλαμικῶν ἀπόψεων, εἶχε προσχωρήσει στὸν ἡσυχασμὸ ἔστω κι ἂν κάποιες φορές δὲν φθάνει σὲ ἀκραῖες ἀπόψεις καὶ διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ συμπεριφορὰ στὴν ὁποία ὑποβάλλουν τὸν «πιστὸ» οἱ ἀρχές τοῦ ἡσυχασμοῦ³⁴.

Οἱ Σκεπτικοὶ δὲν δέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ νοητικὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσει τὸ Θεό. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι σαφῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν ἡσυχαστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ μυστικιστικὸ τρόπο γνώσης τοῦ Θεοῦ. Πράγματι οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες Σκεπτικοὶ σαφῶς διακηρύττουν τὴν «ἀγνοσίαν» τῶν θεῶν: «οὐκ ἴσμεν τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ, οὐδὲ τὰ συμβεβηκότα αὐτῷ μαθεῖν τε καὶ ἐννοῆσαι δυνησόμεθα³⁵». Ἄν κρίνουμε τὴ θέση αὐτὴ τῶν Σκεπτικῶν γιὰ τὴν ἀγνοσία τῆς «οὐσίας» καὶ τῶν «συμβεβηκότων» τῶν θεῶν στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς ποὺ διατυπώθησαν, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀπηχοῦν μιὰ καθαρμένη ἀντίληψη περὶ θεῶν καὶ πὼς μὲ αὐτὴ τὴ θεολογικὴ θέση τοὺς ἀντέκρουαν τὶς χονδροειδεῖς καὶ ἀφελεῖς «περὶ θεοῦ» ἀντιλήψεις τῶν «δογματικῶν³⁶». Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Σκεπτικοὶ ἄσκησαν κριτικὴ στὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις ὅλων σχεδὸν τῶν προηγούμενων φιλοσόφων³⁷. Ὅμως ἡ διδασκαλία αὐτὴ τῶν Σκεπτικῶν, ὅταν θεωρηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ χριστιανικοῦ ἡσυχασμοῦ, τοῦ ὁποίου βασικὴ ἀρχὴ ἦταν ὅτι τὰ «συμβεβηκότα» τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ γνωστοῦν, ἦταν πολὺ ἐχθρικὴ γι' αὐτὸ καὶ πολλοί, ὅπως διαπιστώσαμε, τὴν πολέμησαν. Ἡ ἀντίθεση τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἄποψης τοῦ σκεπτικισμοῦ πρὸς τὴ βασικὴ αὐτὴ θέση τοῦ ἡσυχασμοῦ περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ θεμελιώνεται καὶ μὲ ἄλλο τρόπο, μὲ βάση μιὰ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ πάνω σ' αὐτό. Μᾶς πληροφορεῖ λοιπὸν ὁ Σέξτος ὅτι οἱ Σκεπτικοὶ εἰσήγαγαν τὴν «ἐποχὴ³⁸» στὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως τῶν θεῶν, μιὰ ἄποψη ποὺ ἔχει, ὅπως

34. Βλ. PG 150, 657D-660A «οὐ γὰρ ἐσχατιὰν ἀνάγκην καταλαβεῖν, οὐδ' ἀήθη τινὰ προσέσθαι τροφήν οὐδ' ἀμείψαι θοίματιον οὐδ' ὑγίαν διαφθεῖραι, οὐδ' ἄλλο τι τολμῆσαι τόλμημα, ἀλλ' ἔστιν οἴκοι μένοντα καὶ μηδὲν ἀπολλύντα τῶν ὑπαρχόντων τούτοις ἀεὶ συνεῖναι τοῖς λογισμοῖς». Βλ. καὶ PG 150, 681B, 358D. Ὁ Jean MEYENDORFF, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 166: «Ὁ Καβάσιλας δίστασε ἀρκετὸν καιρὸν πρὶν διαλέξει τὸ δρόμο του». Ὁ Π. Νέλλας, *ΘΗΕ ἐνθ. ἀν.*, τομ. 12, στ. 836 σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ν. Καβάσιλα ἀναφέρει ἀποδεχόμενος τὴν ἄποψη τοῦ R. J. Loenertz: «Αἱ βυζαντιναὶ μοναὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦσαν σπανίως, πολὺ σπανίως, ἐστίαὶ μορφώσεως διανοητικῆς. Ἡ κατάστασις αὕτη συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τύπου ἐκείνου τοῦ “λαϊκοῦ ἀσκητοῦ”, τοῦ πεπαιδευμένου καὶ σοφοῦ ἀνδρός, ὅστις ζητεῖ νὰ συνδυάσῃ τὸν χριστιανικὸν ἀσκητισμὸν μὲ μιὰν ὑψηλὴν λογοτεχνικὴν, ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν παιδείαν, τύπον τὸν ὁποῖον τόσον ἐπιτυχῶς ἐνεσάρκωσαν ἄνδρες οἱ Νικηφ. ὁ Γρηγορᾶς, Δημήτριος Κυδώνης καὶ Νικόλαος ὁ Καβάσιλας».

35. Σεξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ. Ὑποτ.* III, 4.

36. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ «περὶ δογματικῶν» βλ. Σεξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ. Ὑποτ.* I, 1-4.

37. Σεξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Φυσικοὺς* I, 49-194: (Εἰ εἰσὶ Θεοί).

38. Σεξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Φυσικοὺς* I, 191.

πιστεύουμε, ως αφετηρία τὸν Πρωταγόρα³⁹. Ἡ «ἐποχή» αὐτὴ στὸ χῶρο τῆς μεταφυσικῆς γνώσης τοὺς ὀδήγησε σὲ κάποια μορφὴ ἀγνωστικισμοῦ, μὲ βάση τὴ σύγχρονη φιλοσοφικὴ ὀρολογία. Αὐτὴ ἡ θεολογικὴ ἄποψη τοῦ σκεπτικισμοῦ κεντρίζει τὴν ἐπιθετικὴ διάθεση τοῦ Καβάσιλα κατὰ τοῦ Πύρρωνα, πρώτου διδάξαντος τὴ σκεπτικὴ «ἀγωγή»⁴⁰, μέχρι τοῦ σημείου νὰ τὸν ἀποκαλεῖ «κατάρατον». Δὲν εἶναι λοιπόν, ὅπως διαπιστώνουμε, ἡ παλιὰ καταδίκη τοῦ σκεπτικισμοῦ ποὺ κάνει τὸν Καβάσιλα νὰ πολεμᾷ τὴ θεωρία αὐτὴ, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἀπολογητικῆς στάσης προκειμένου νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸ μυστικιστικὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ, τὶς ἀρχὲς τοῦ ὁποίου καὶ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ, μέχρις ἐνὸς σημείου βέβαια.

Στὴν ἀναβίωση τῶν σκεπτικιστικῶν ἀντιλήψεων τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ καὶ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν ἡσυχασμὸ συντελεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ Καλαβροῦ ποὺ ὑπῆρξε σφοδρὸς πολέμιος τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ ἔνθερος θιασώτης καὶ διδάσκαλος τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ Βαρλαάμ, Ἑλλήν μοναχὸς ἀπὸ τὴ Σεμινάρα τῆς Νότιας Ἰταλίας, γνήσιο τέκνο τῆς ἀρχομένης Ἀναγέννησης, ἦλθε στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Ὁ Βαρλαάμ θεωροῦσε σχεδὸν ὡς ἀποκλειστικὸ γνωσιολογικὸ κριτήριον τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη⁴¹ ὅτι μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ μόνο ὅ,τι μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ διὰ μέσου τῶν αἰσθητηρίων⁴² καὶ ἀναφέρεται σὲ κάποιο ἀντικείμενο⁴³, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι συγκεκριμένο. Ἐπίσης ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Βαρλαάμ γιὰ τὴν ἀδυναμία γνώσης τοῦ Θεοῦ θεμελιωνόταν στὸ νεοπλατωνικὸ αἶτημα, ποὺ στηρίζεται συνάμα καὶ πάνω σὲ χριστιανοὺς συγγραφεῖς, προπάντων στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη⁴⁴, ὅτι ὁ Θεὸς βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία καὶ γι' αὐτὸ

39. D-K¹² ἀπ. 4· Βλ. καὶ W. GUTHRIE, *A History of Greek Philosophy*, III, σ. 64. Ἰ. ΔΕΛΛΗ, Ὁ Πρωταγόρας ὡς Ἀγνωστικιστής, *Ἀκτίνες*, τ. 382, 1977, σσ. 183-187.

40. Ὁ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Περὶ τὰ αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος, *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, τ. 39, 1956, σσ. 128-138, εἰδ. 130, γράφει πὼς ὁ Βαρλαάμ «διετέλεσε διδάσκαλος δύο ἐκ τῶν κυριωτέρων συγγραφέων τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, τοῦ Βοκκακίου καὶ τοῦ Πετράρχου». Τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ J. MEYENDORFF, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 120, τὸ τοποθετεῖ μετὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Βαρλαάμ στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ προηγουμένως καταδικάστηκαν οἱ ἀπόψεις του ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Ἰουνίου 1341.

41. Βλ. *ΘΗΕ*, τ. 3, 627.

42. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀναλ. Ὑστερα*, A, 31, 87 b 28, «...ἀλλ' αἰσθάνεσθαι γε ἀναγκαῖον τόδε τι καὶ ποὺ καὶ νῦν».

43. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μτφ.*, 1074 b 35 «Φαίνεται δ' αἰεὶ ἄλλου ἢ ἐπιστήμη καὶ ἡ αἰσθησις καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ διάνοια ἑαυτῆς δ' ἐν παρέργῳ» καὶ *Μτφ.*, 1057 a 9.

44. Ὁ Gueseppe SCHIRO στὴ διαφωτιστικὴ μελέτη του: *Ὁ Βαρλαάμ καὶ ἡ Φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 32, 1959, σ. 9, γράφει σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ Βαρλαάμ μὲ τὰ κείμενα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου: «Ὁ Βαρλαάμ ὀφείλει τὴν φήμην τῶν πρώτων χρόνων εἰς τὴν

τὸ λόγο εἶναι ἄγνωστος. Ἐπομένως, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ὡς *essentia* βρίσκεται πέραν τοῦ «ἐπιστητοῦ» στὴ σφαῖρα τοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου, ὃχι μόνον νὰ γνωσθεῖ δὲν εἶναι δυνατόν ἀλλὰ καὶ νὰ γίνεи ἀντικείμενο γνωστικῆς διαδικασίας, ὃχι μόνον ἐξ αἰτίας ἀπουσίας τοῦ ἐμπειρικοῦ στοιχείου ἀλλὰ καὶ ἀδυναμίας τοῦ λογικοῦ. Μὲ τὶς ἀπόψεις του αὐτὲς ὁ Βαρλαάμ ἀναγνωρίζεται ὡς ὑποστηρικτῆς κάποιας μορφῆς ἀγνωστικισμοῦ⁴⁵, στὸν ὁποῖο προσδίδει κάποια φιντεϊστικὴ ἀπόχρωση καὶ ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ δύο ἀρχές: πρῶτον, τὸ λογικὸ (*reason*) μόνο του δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴν πίστη· δεύτερον, ἀποκλείεται ἀπὸ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως ὁ λογικὸς χαρακτήρας καὶ οἱ διανοητικὲς ἀποδείξεις ποὺ συνεπάγονται.

Ὁ Βαρλαάμ διακηρύττει σαφῶς πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ γνωρίσει τὸ Θεό. Σ' ἓνα ἔργο τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τοῦ Βαρλαάμ βρίσκουμε διατυπωμένη τὴν ἀποψη τοῦ δεύτερου «οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων⁴⁶», ἐνῶ σ' ἓνα ἀδημοσίευτο κείμενο ὁ ἴδιος ὁ Βαρλαάμ γράφει «τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν θεϊκῶν πραγματικοτήτων διαφεύγουν τὴν ἀνθρώπινη γνῶση⁴⁷». Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ ἀπηχοῦν ὅπωςδήποτε σκεπτικιστικὲς ἀντιλήψεις καὶ εἶναι εὐθέως ἀντίθετες πρὸς τὶς ἀρχές τοῦ ἡσυχασμοῦ. Ὁ Βαρλαάμ ἐπηρεασμένος, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ἀπὸ

σχολήν. Ἐδίδαξε εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀρχίζοντας τὰ μαθήματά του μὲ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Θὰ μελέτησε προφανῶς τὰ κεφάλαια «Περὶ Θεῶν ὀνομάτων» καὶ ἴσως τὸ ἄλλο σημαντικότερο ἔργο «Περὶ μυστικῆς Θεολογίας», διότι ἀκριβῶς μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα, κυρίως δὲ μὲ τὸ πρῶτο, θὰ ἀσχοληθῇ ἰδιαίτερος στα συγγράμματά του τῶν ἐπομένων ἐτῶν». Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε μερικὰ χωρία πού, πιθανόν, ἐπηρεάσαν βαθύτατα τὸν Βαρλαάμ: Διον. Ἀρεοπαγίτου., «Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων I», PG 3, 585B-588AB: «Ὑπέρκειται τῶν οὐσιῶν ἡ ὑπερούσιος ἀοριστία καὶ τῶν νοῶν ἡ ὑπὲρ νοῦν ἐνότης· καὶ πάσαις διανοίαις ἀδιανόητόν ἐστι τὸ ὑπὲρ διάνοιαν ἓν, ἄρρητον τε λόγῳ παντί, τὸ ὑπὲρ λόγον ἀγαθόν, ἓνας ἐνοποιὸς ἀπάσης ἐνάδος καὶ ὑπερούσιος οὐσία, καὶ νοῦς ἀνόητος καὶ λόγος ἄρρητος· ἀλογία καὶ ἀνοησία καὶ ἀνωνυμία, κατὰ μηδὲν τῶν ὄντων οὐσα»· ἐπίσης «Περὶ τῆς Οὐρανίας Ἱεραρχίας B», III (141A): «Ἀγνοοῦμεν τὴν ὑπερούσιον αὐτῆς καὶ ἀνόητον ἀοριστίαν»· ἐπίσης «Ἐπιστολὴ A» (1065a): «Αὐτὸς δὲ ὑπὲρ νοῦν καὶ ὑπὲρ οὐσίαν ὑπεριδρυμένος, αὐτῷ τῷ καθόλου μὴ γινώσκεσθαι...γινώσκεται. Καὶ ἡ κατὰ τὸ κρεῖττον παντελὴς ἀγνωσία γνῶσις ἐστι τοῦ ὑπὲρ πάντα γινωσκόμενα»· Βλ. καὶ Σ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*, Ἀθῆναι 1960, σσ. 31-34.

45. Βλ. R. POPKIN, *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, Univ. Cal. pr., 1979, στὸν Πρόλογο, σσ. XVIII-XX· πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ κεφάλαιο: *Belief and Scepticism*, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Thomas McPHERSON., *Philosophy and Religious Belief*, London, Hutchinson, 1974, σσ. 18-31: «Religious agnosticism is the view held within religion that God is beyond our comprehension».

46. Ὅπως ἀναφέρεται τὸ ἀπόσπασμα στὴ μελέτη τοῦ Γρηγ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, Ἀλεξάνδρεια, 1911 σ. 164.

47. Τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ δανειζόμαστε ἀπὸ τὸν MEYENDORFF, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 110.

τὴν ἀριστοτελική του παιδεία δὲν δέχεται τὴ γνώση μὲ τὴν «καρδιά» καὶ τὴν *illuminatio* ἀλλὰ τὴ γνώση διὰ μέσου τῆς διανοίας καὶ τῆς νοήσεως. Ὁ Τατάκης⁴⁸ ἀναφερόμενος στὴν ἄποψη τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὴ γνώση διὰ τῆς ἐνοράσεως, γράφει: «Ὁ Βαρλαάμ ὑποστήριζε ὅτι ἡ θεώρηση τοῦ θεοῦ εἶναι ἐπιστήμη καὶ γνώση. Ὅποιος ἔχει γνωρίσει τὴ σοφία, γνωρίζει τὴν ἀλήθεια, καὶ ὁποῖος γνωρίζει τὴν ἀλήθεια, γνωρίζει τὸ Θεὸ καὶ μένει κοντά του κατ' ἀνάγκην». Ὁ Βαρλαάμ πιστεύει πὼς ἡ θύραθεν σοφία ἀποτελεῖ κάθαρση τῆς ψυχῆς καὶ ὅτι χωρὶς αὐτὴν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐνωθεῖ κανεὶς μὲ τὸ Θεό: «... καὶ Πυθαγόρα καὶ Ἀριστοτέλει καὶ Πλάτωνι συγγενόμενος... ἐπὶ τὴν κατάληψιν ἔλθοι τῆς ἀληθείας⁴⁹». Ἀπέναντι στὴν αὐθεντία τῶν ἀρχαίων σοφῶν οἱ Ἑσυχαστὲς τοποθετοῦσαν τὴν αὐθεντία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυρίως τὴν αὐθεντία τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁵⁰: «πόθεν ἐμάθομεν περὶ Θεοῦ;... οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Πνεύματος διδασκαλίας;⁵¹».

Τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς τοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ σχεδὸν ὁμοϊδεάτη του Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ σκοπεύει νὰ πολεμήσει ὁ Καβάσιλας. Πράγματι καὶ ὁ Γρηγοῤᾤ εἶχε παρόμοιες ἀπόψεις μὲ τὸν Βαρλαάμ πάνω στὸ συγκεκριμένο πρόβλημα καθ' ὅσον ὑποστήριζε πὼς οἱ γνῶμες γιὰ διάφορα θεολογικὰ προβλήματα πρέπει νὰ διαμορφώνονται μετὰ ἀπὸ μελέτη ὅχι μόνο τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τῆς «θύραθεν σοφίας». Ἴσως τὸ ἐναυσμα στὸν Καβάσιλα γιὰ τὴν ἐξαπόλυση τῆς ἐπίθεσής του κατὰ τοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ Γρηγοῤᾤ ὅπως καὶ τὴν προσπάθεια ἀναίρεσης τοῦ σκεπτικισμοῦ ἔδωσε ὁ Γρηγοῤᾤ⁵². Ὁ Ševčenko⁵³ ἀναφέρει, συμφωνώντας προφανῶς μὲ τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότη τῆς πραγματείας Α. Elter: «Ὁ Καβάσιλας ὁδηγήθη στὴ γνωριμία μὲ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ ἀπὸ μία ἀναφορὰ στὸ φιλόσοφο, ποὺ εἶχε βρεῖ στὴν Ἱστορία τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ». Ἐξ ἄλλου ὁ Καβάσιλας γνωρίζουμε ὅτι ἔγραψε πραγματεία μὲ κριτικὴ διάθεση ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Γρηγοῤᾤ μὲ τὸν ἐνδεικτικὸ τίτλο «Κατὰ τῶν τοῦ Γρηγοῤᾤ ληρημάτων», στὴν ὁποία ὁ Garzya⁵⁴, ποὺ τὴν ἐξέδωσε, διαβλέπει ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιτίθεται καὶ κατὰ τοῦ Ἀκινδύνου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δεδηλωμένος ἀντίπαλος τοῦ Παλαμᾶ⁵⁵.

48. Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, σ. 246.

49. PG 154, 695.

50. Παναγ. Χρηστοῦ, ἐνθ. ἀν., σ. 132.

51. Γρηγ. Παλαμά, Κεφ. 21.

52. Τὴν ἀρχαιογνωσία τοῦ Γρηγοῤᾤ διαβλέπουμε κυρίως στὸ διάλογό του «Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας». Βλ. καὶ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ βυζαντινοὶ φιλόσοφοι, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο, Ξάνθη, 1984, τομ. Β', σσ. 273-275.

53. ŠEVČENKO, ἐνθ. ἀν., σ. 50.

54. Α. GARZYA, Un opusculé inédit de Nicolas Cabasilas, Byzantion, 24, 1954, σσ. 521-532.

55. Στὴν πραγματεία του αὐτῇ, γράφει ὁ Π. ΝΕΛΛΑΣ (ΘΗΕ 12,839), ὁ Καβάσιλας παίρνει

III. Συλλογιστικοὶ τρόποι τοῦ Καβάσιλα γιὰ τὴν ἀναίρεση τοῦ πυρρωνισμοῦ καὶ τῶν «ἀγριππείων τρόπων».

Τὸ κείμενο τοῦ Καβάσιλα κατὰ τὴν ἔκδοση L. Radermacher χωρίζεται σὲ δέκα παραγράφους, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποτελέσουν ὁπωσδήποτε χωριστὲς νοηματικὲς ἐνότητες, διότι ἡ ἀνάλυσή τους μᾶς πείθει ὅτι κάθε παράγραφος κατανοεῖται σὲ συνάρτηση πρὸς τὴν προηγούμενη καὶ τὴν ἐπόμενη. Μπορεῖ ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς πραγματείας νὰ ἀναφέρεται στὸν Πύρρωνα «... εἰ ἔστι παρὰ Πύρρωνος τοῦ καταράτου», ἡ ἀνάλυσή της ὁμως μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Καβάσιλας ἐκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους Σκεπτικούς. Πρέπει νὰ δηλώσουμε προκαταβολικὰ ὅτι ὡς ὁδηγὸ γι' αὐτὴ τὴν κριτικὴ τοῦ ὁ Καβάσιλας εἶχε τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀγρίππα (1ος αἰών. μ.Χ.) γιὰ τοὺς πέντε σκεπτικούς τρόπους⁵⁶, τοὺς ὁποίους κρίνει χωριστὰ τὸν καθένα. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ στὴ συνέχεια, ὅτι εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ ἀβασάνιστη ἡ γνώμη τοῦ Šenčenko⁵⁷, ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς ἀνασκευῆς (refutation), τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Καβάσιλας, στρέφεται περισσότερο κατὰ τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Ἐπίσης ἡ ἀνάλυση τοῦ κειμένου μᾶς πείθει ὅτι ὁ Καβάσιλας γνωρίζει τὶς ἀπόψεις τῶν Σκεπτικῶν ἀπὸ τὶς ἄμεσες δοξογραφικὲς πηγές, Διογένη Λαέρτιο καὶ Σέξτο, καὶ ὄχι ἔμμεσα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ L. Radermacher⁵⁸, ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Λουκιανοῦ στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Πύρρωνος.

Ἡ πρώτη πρόταση τοῦ κειμένου: «ζητοῦσι δὴ πρῶτον, εἰ ἔστι κριτήριον ἀληθείας» δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ «ζητοῦσι». Εὐλόγο εἶναι νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς ὡς ὑποκείμενο τοῦ «ζητοῦσι» «οἱ Σκεπτικοὶ» μὲ δεδομένο ὅτι στὸν Σέξτο περιέχεται ἰδιαίτερο κεφάλαιο μὲ ὁμώνυμο τίτλο: «εἰ ἔστι κριτήριον τῆς ἀληθείας⁵⁹» καὶ μὲ βάση τὸ σκοπὸ ποὺ ὑπηρετεῖ ἡ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Καβάσιλα, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ἡ κριτικὴ τῶν ἀντιλήψεων τῶν Σκεπτικῶν. Ὁ L. Radermacher προτείνει ὡς ὑποκείμενο τοῦ ρήματος «ζητοῦσι» οἱ «δογματικοί», οἱ ὁποῖοι ἐλέγχουν καὶ κρίνουν ἀρνητικὰ τοὺς Σκεπτικούς γιὰ τὴν ἀκραία θέση τους «περὶ ἀγνοσίας». Θεωροῦμε τὴν ἄποψη τοῦ L. Radermacher σωστή, γιατί ἡ ὀρθότητά της ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὶς πρῶτες προτάσεις

«ἀνοικτὴν καὶ μαχητικὴν θέσιν ὑπὲρ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ».

56. Διογ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, IX, 88-89.

57. Ἐνθ. ἀν., σ. 50.

58. Ὁ Radermacher, δηλαδὴ ὁ ἐπιμελητὴς ἔκδοσης τοῦ κειμένου, στὴ σύντομη εἰσαγωγὴ τοῦ γράφει πὺς τὸν 14ον αἰώνα τὸ ὄνομα τοῦ Πύρρωνος ἦταν γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Λουκιανοῦ. Βλ. ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Δὶς Κατηγορούμενος*, παράγρ. 25, ὅπου ἀναφέρει περὶ τοῦ Πύρρωνος «οὐδὲν ἡγεῖται κριτήριον ἀληθὲς εἶναι» ἐπίσης παρόμοια στὴν πραγματεία τοῦ «Δημοπρασία βίων», παράγρ. 27.

59. Σέξτ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Λογικούς* I, 27-28. *Πυρρ.* Ὑποτ., II, 18-21.

τῆς δεύτερης παραγράφου τοῦ κειμένου τοῦ Καβάσιλα, ὅπου γράφει: «Ὁμοίως δὴ καὶ ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ὄντος καὶ ἐπὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας. Εἰ μὲν γὰρ ἔστιν, οὐδεμία ζήτησις. Εἰ δὲ οὐκ ἔστιν, ἀληθὲς ἄρα ἔστιν εἰπεῖν ὅτι οὐκ ἔστιν. Ἐκρίθη ἄρα ὁ λόγος οὗτος ὅτι ἀληθὲς ἔστιν. Τοῦτο δ' ἔστιν εἶναι κριτήριον ἀληθείας...». Τὸ τέλος τοῦ κειμένου αὐτοῦ συμπίπτει νοηματικὰ μὲ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Σέξτο σχετικά μὲ τὴ στάση τῶν «δογματικῶν» οἱ ὅποιοι κρίνουν τοὺς Σκεπτικούς: «Ἄλλ' εἰώθασιν ἀνθυποφέροντες ζητεῖν πῶς ποτὲ καὶ ὁ Σκεπτικὸς τὸ μηδὲν εἶναι κριτήριον ἀποφαίνεται⁶⁰». Οἱ «δογματικοὶ» κατακρίνουν τοὺς Σκεπτικούς, γιατί δὲν ἀποδέχονται κανένα κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ δογματικοὶ «εὗρηκέναι τὸ ἀληθὲς ἔφασαν⁶¹» καὶ τὸ θεωροῦν δεδομένο. Μὲ τοὺς δογματικούς συντάσσεται ὁ ἀπολογητὴς Καβάσιλας, ἀφοῦ παρόμοια θέση σκοπεύει νὰ ὑποστηρίξει. Στὸ «ζητοῦσι» εἶναι ὑποκείμενο οἱ «δογματικοὶ» οἱ ὅποιοι ἐξετάζουν τὴ «ζήτηση» τῶν Σκεπτικῶν, μὲ σκοπὸ νὰ τὴν ἀπορρίψουν. Πιὸ συγκεκριμένα οἱ «δογματικοὶ» ἐλέγχουν τοὺς Σκεπτικούς πάνω στὸ πρόβλημα ποὺ θέτουν αὐτοὶ «εἰ ἔστι κριτήριον ἀληθείας», ἐνῶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς «δογματικούς» τὸ πρόβλημα δὲν φαίνεται ὅτι ὑπάρχει. Ὁ ἴδιος ὁ Καβάσιλας δέχεται ὅτι ὑπάρχει κριτήριο τῆς ἀλήθειας, κυρίως τῆς μεταφυσικῆς, συμφωνώντας ἔτσι μὲ τὴ δογματικὴ θέση καὶ αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ παραθέτει γιὰ νὰ ἀναιρέσει τὴν ἄποψη τῶν Σκεπτικῶν.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει κριτήριο τῆς ἀληθείας ἐπιβεβαιώνεται «καὶ ἀπὸ τῶν ἀναιρούντων λόγων». «Ἐνια γὰρ τῶν προβλημάτων ὁμοίως ὑφ' ἑκατέρου τῶν τῆς ἀντιφάσεων μερῶν συνίσταται», μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα συντίθενται καὶ παίρνουν λύση ἀπὸ τὴν «ἀντίφαση» ποὺ ἐμφανίζεται πάνω σ' αὐτά. Συγκεκριμένα στὸ πρόβλημα ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει κριτήριο τῆς «ἀληθείας» συμφωνοῦν, γράφει στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κειμένου τοῦ ὁ Καβάσιλας, ἐκεῖνος ποὺ παίρνει θετικὴ μὲ ἐκεῖνον ποὺ παίρνει ἀρνητικὴ θέση: «καὶ ὁ καταφάσκων γὰρ καὶ ὁ ἀποφάσκων συμμαχεῖ, ὥσπερ ἐπὶ τοῦ εἰδέναι καὶ ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ ἐπὶ τοῦ ὄντος καὶ ἐπὶ τούτου τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας». Αὐτὴ τὴ θέση ἀποδεικνύει μὲ μία σειρά συλλογισμῶν. Ἄν λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι συμφωνήσουν καὶ ἀποδεχτοῦν, «ὁμολογήσουν» ὅτι ὑπάρχει γνώση, τότε δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα, δὲν χρειάζεται καμιά συζήτηση, «οὐδεὶς ἡμῖν λόγος». Ἄν ὅμως προβάλλουν οἱ ἄνθρωποι ἄρνηση ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατάκτηση τῆς ἀληθοῦς γνώσης, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἔγκυρη γνώση, τότε ἡ ἄρνηση αὐτὴ δημιουργεῖ μιὰ σειρά ἐρωτημάτων, ἢ ἀπάντηση στὰ ὅποια ὁδηγεῖ στὴν αὐ-

60. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ *Πρὸς Λογικούς*, I, 440.

61. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ.* Ὑποτ. I,3.

τοαναίρεση τῆς θέσης ποὺ εἶναι ἡ περὶ ἀγνωσίας ἄποψη τῶν Σκεπτικῶν. Ὁ Καβάσιλας γράφει πὼς στὴν περίπτωση ποὺ κάποιοι ὑποστηρίζουν τὴν ἀγνωσία —«ἀπόφασιν ἐροῦσι»— ἀναδύεται τὸ ἀκόλουθο διπλὸ ἐρώτημα: «πότερον ἴσασι ὅτι οὐκ ἔστι γνῶσις ἢ οὐ; (ἐν. ἴσασι)». Σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἀπάντηση στὸ διαζευκτικὸ αὐτὸ ἐρώτημα ὁδηγεῖ στὴν ἴδια θέση, ποὺ εἶναι «κατάφασις». Τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Καβάσιλα κατανοοῦμε μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς συνέχειας τοῦ κειμένου του: α) «εἰ μὲν οὖν ἴσασιν» ὅτι δὲν ὑπάρχει ἔγκυρη γνώση, τότε «γιγνώσκουσιν» αὐτὸ ἀκριβῶς, δηλαδὴ τὴν ἀδυναμία γνώσεως, ἄρα «ἔστιν γνῶσις», ἀφοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τῆς ἀγνωσίας· β) «εἰ δὲ οὐκ ἴσασιν ὅτι οὐκ ἴσασι» αὐτὸ ὁδηγεῖ στὸ «γιγνώσκουσιν», ἄρα «ἔσται πάλιν γνῶσις» σύμφωνα μὲ τὸν ἀπλὸ λογικὸ κανόνα, δυὸ ἀρνήσεις ὁδηγοῦν σὲ μία κατάφαση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διακρίνεται ὅτι ὁ Καβάσιλας ἦταν γνώστης τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς, ἀφοῦ οἱ Σκεπτικοὶ παραβαίνουν στὴν περίπτωση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως ποὺ εἶναι «βεβαιωτάτη πασῶν τῶν ἀρχῶν⁶²» καὶ «φύσει ἀρχὴ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωμάτων πάντων⁶³». Τὸ συλλογισμὸ αὐτὸ γενικεύει στὴ συνέχεια ὁ Καβάσιλας «ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ὄντος καὶ ἐπὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας». Ἐὰν ὑπάρχει κριτήριον τῆς ἀληθείας δὲν ἀπαιτεῖται «οὐδεμία ζήτησις». Ἐὰν ὅμως «οὐκ ἔστιν» εἶναι ἀληθὲς νὰ ποῦμε «ὅτι οὐκ ἔστιν». Αὐτὴ ἡ πρόταση, γράφει ὁ Καβάσιλας, ἐθεωρήθη ὡς «ἀληθής». Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας «τοῦτο δὲ ἔστιν εἶναι κριτήριον ἀληθείας». Ἀπὸ τὴν πρόταση αὐτὴ ὁ Καβάσιλας φθάνει στὸ συμπέρασμα στὸ τέλος τῆς δεύτερης παραγράφου τοῦ κειμένου του ὡς ἐξῆς: «ὅτι μὲν οὖν ἔστι κριτήριον ἀληθείας φανερόν ἐστι», γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ: «ὅθεν δὲ παραλογίζεται Πύρρων, φανερόν· ἔστι γάρ ἡ μείζων αὐτῷ ψευδής». Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ «μείζων» κρίση ποὺ εἶναι «ψευδής» καὶ ὁδηγεῖ τὸν Πύρρωνα καὶ ὄχι μόνο αὐτὸν ἀλλὰ ὅλους τοὺς Σκεπτικοὺς στὸν παραλογισμὸ τῆς «ἐποχῆς»; «Μείζων» κρίσις εἶναι «εἰ δὲ οὐκ ἔστιν», ἀπὸ τὴν ὁποία συνάγεται πάλι ἡ ἀρνητικὴ κρίσις «οὐκ ἔστιν». «Παραλογίζεται» ὁ Πύρρων καὶ οἱ ἄλλοι Σκεπτικοί, γιὰτι ἐξ ἀρνητικῶν προκειμένων κρίσεων δὲν συνάγεται συμπέρασμα, ἀλλὰ κυρίως γιὰτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ Σκεπτικοὶ ὁδηγοῦνται στὸν «διαλληλίαν τρόπον». Εἰδικότερα στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ τοὺς Σκεπτικοὺς τὸ ζητούμενο εἶναι: ἂν ὑπάρχει κριτήριον ἀλήθειας. Αὐτὸ τὸ χρησιμοποιοῦν, χωρὶς νὰ τὸ ἔχουν ἀποδείξει, γιὰ νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἄποψή τους ὅτι δὲν ὑπάρχει κριτήριον, θεωρώντας τὸ ζητούμενο ὡς δεδομένο⁶⁴. «Ψευδής» «μείζων» εἶναι

62. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μτφ.* Γ, 3, 1005 b 21.

63. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μτφ.* Γ, 3, 1005 b 33· βλ. καὶ Θ. Βορέα, *Λογική*, Ἀθῆναι, 1972, 88-89.

64. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀναλ. Προτ.* Β, 5, 57 b 18· Σέξτ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, *Πυρρ.* Ὑποτ., Ι, 169· Διογ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, ΙΧ, 88.

ή πρόταση «ἐκρίθη ἄρα ὁ λόγος οὗτος ὅτι ἀληθής ἐστι», δηλαδή τὸ «οὐκ ἔστιν (κριτήριο ἀληθείας)». Ἐνας τέτοιος συλλογισμὸς εἶναι ψευδώνυμος καθ' ὅσον ἐπιχειρεῖται ἀπόδειξις τοῦ ἀγνώστου διὰ τοῦ ἀγνώστου.

Στὴν τρίτη καὶ τέταρτη παράγραφο τῆς πραγματείας τοῦ ὁ Καβάσιλας ἐκθέτει καὶ κρίνει, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ, τὸ «ἐπιχείρημα ἀπὸ διαφωνίας» γιὰ τὴ μὴ ὑπαρξὴ κριτηρίου γιὰ τὴν ἀλήθεια. Δὲν φαίνεται ὅτι ἀποδίδει τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στὸν Πύρωνα. Ἡ πρότασή του ὁμως «τὸ μὲν οὖν πρῶτον ἐπιχείρημα ἀπὸ τῆς διαφωνίας εἴληπται τῶν φιλοσόφων» μᾶς πείθει ὅτι διευρύνει τὴν κριτικὴ του καὶ ἀναφέρεται στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμὸ γενικὰ καὶ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν ἀρχικὴ του πρόθεση νὰ κρίνει καὶ νὰ ἀπορρίψει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὸν πυρρωνισμό. Ἡ ἄποψή μας αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογ. Λαέρτιου (IX, 88) καὶ τὶς παρόμοιες ἀναφορὲς τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Καὶ οἱ δύο μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὸ «ἐπιχείρημα ἀπὸ διαφωνίας», ποὺ ἀναφέρει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Καβάσιλας, εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς «πέντε τρόπους» ποὺ «οἱ περὶ Ἀγρίππαν προεισάγουσι⁶⁵», διὰ τῶν ὁποίων οἱ Σκεπτικοὶ ἔλεγχαν «τὴν τῶν δογματικῶν προπέτειαν⁶⁶». Γιὰ τὸ «ἐπιχείρημα ἀπὸ διαφωνίας», ὅπως τὸ ὀνομάζει καὶ ὁ Καβάσιλας, ὁ Σέξτος ἀναφέρει: «καὶ ὁ μὲν (τρόπος) ἀπὸ τῆς διαφωνίας ἐστὶ καθ' ὃν περὶ τοῦ προτεθέντος πράγματος ἀνεπὶκριτον στάσιν παρά τε τῷ βίῳ καὶ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις εὐρίσκομεν γεγεννημένον, δι' ἣν οὐ δυνάμενοι αἰρεῖσθαι τι ἢ ἀποδοκιμάζειν καταλήγομεν εἰς ἐποχὴν^{66α}». Οἱ Σκεπτικοὶ θεωροῦν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σέξτος, τὶς ἀντιλογίες, ἀντιθέσεις καὶ διαφωνίες ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν φιλοσόφων πάνω στὸ ἴδιο πρόβλημα ὡς ἐπιχείρημα ὅτι δὲν μπορούμε ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀκριβῶς νὰ γνωρίσουμε μὲ βεβαιότητα κάτι, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἴδιοι προτείνουν τὴν «ἐποχή». Ὁ Καβάσιλας ἀντικαθιστᾷ τὸν ὅρο «διαφωνία», ἂν καὶ ἀναφέρει ἀκριβῶς τὴν ἐκφραση «ἐπιχείρημα ἀπὸ διαφωνίας» μὲ τὸ ρῆμα «ἀμφιβάλλεται-ἀμφιβολία» καὶ δίνει στὸν «ἀπὸ διαφωνίας τρόπον» τὴν ἀκόλουθη συλλογιστικὴ μορφή: «Περὶ οὗ ἀμφιβάλλεται τοῦτο οὐκ ἔστι· περὶ τοῦ κριτηρίου ἀμφιβάλλεται· τὸ κριτήριο ἄρα οὐκ ἔστιν». Στὴ συνέχεια κρίνει γιὰ νὰ ἀπορρίψει ὡς ψευδὲς τὸ «ἐπιχείρημα ἀπὸ διαφωνίας» γιὰ νὰ φθάσει στὸ σημεῖο νὰ δεχθεῖ ὅτι ὑπάρχει κριτήριο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς βεβαιότητος τῆς γνώσεως. Ἐπειδὴ ἡ ἀμφιβολία, ὅπως πιστεύει ὁ Καβάσιλας, ἐνδέχεται ἐξ ἴσου νὰ εἶναι κατάφαση καὶ ἄρνηση, ἄποψη ἢ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὀρθὴ «ἐπεὶ τοίνυν ἡ ἀμφιβολία ὁμοίως τίθησιν ἐνδέχεσθαι εἶναι καὶ τὴν κατάφασιν καὶ τὴν ἀπόφασιν», αὐτὸ συνεπάγεται πὼς οὔτε καὶ τὸ «οὐκ ἔστι

65. Διογ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, IX, 88.

66. Σέξτ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ *Πυρρ.*, Ὑποτ., I, 177.

66α. Σέξτ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, *Πυρρ.* Ὑποτ., I, 164-166.

κριτήριο» είναι αληθές, αλλά και αυτό «ἀμφιβάλλεται». Ἐπομένως ἡ πρόταση «τὸ κριτήριο ἄρα οὐκ ἔστιν» τῶν Σκεπτικῶν ἀπορρίπτεται ὡς μὴ ὀρθή, ἐπειδὴ συνάγεται ἐκ τῆς ἀμφιβολίας. Μποροῦμε, ἴσως, νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Καβάσιλας θὰ ἔφθανε στὴν ἀπόρριψη τοῦ «ἀπὸ διαφωνίας τρόπου» «ὡς ψευδοῦς» ἐλέγχοντας τὸ συλλογισμό τῶν Σκεπτικῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς καθαρὰ τυπικῆς λογικῆς. Στὸ συλλογισμό αὐτὸ ὁ μέσος ὅρος δὲν εἶναι τουλάχιστον «ἅπαξ» γενικὸς καὶ ἡ «μείζων» πρόταση καθολική. Συνεχίζοντας ὁ Καβάσιλας τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ ἀπὸ «διαφωνίας τρόπου» στὴν τέταρτη παράγραφο τοῦ κειμένου του εἶναι περισσότερο διαφωτιστικός. Κατ' ἀρχὴν διερωτᾶται μὲ δικαιολογημένη, ὅπως νομίζουμε, δυσπιστία πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι γιὰ ὅσα ὑπάρχει ἀμφιβολία, γι' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει γνώση «καὶ μὴν πόθεν ἔστι δῆλον ὅτι, περὶ ὧν ἀμφιβάλλεται τισί, μηδὲ γνῶσιν τούτων εἶναι;». Πράγματι κάτι παρόμοιο πιστεύουν γιὰ τὸν «ἀπὸ διαφωνίας τρόπον» οἱ «περὶ τὸν Ἀγρίππαν»: «... πάντων ἢ τινῶν ἢ καὶ ἐνὸς μόνον δισταζομένου καὶ τὸ ὅλον εἶναι ἀναπόδεικτον⁶⁷». Ἐξειδικεύοντας ὁ Καβάσιλας τὴν ἐρώτηση «εἰ μὲν οὖν διὰ τὸ τινά, πῶς ἀξιῶσιν ἐπὶ πάντων εὐθὺς εἶναι;» ἀπαντᾷ «οὐ γὰρ ἀνάγκη, εἰ τινῶν, ὧν ἔστιν ἀμφιβολία, οὐδὲ γνῶσίς ἐστιν, ἤδη καὶ ἐπὶ τοῦ κριτηρίου τοῦτο λαβεῖν». Δὲν μπορεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς λογικὴ συνέπεια ἡ εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἀρχῆς καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ «κριτηρίου», ἂν δηλαδὴ γιὰ κάποια πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει γνώση, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ «κριτήριο». Στὴν περίπτωση ὅμως κατὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ ὅλες τὶς ιδιότητες ἐνὸς πράγματος, τότε αὐτὸ εἶναι «ψεῦδος», δηλαδὴ τὸ κύρος τῆς γνώσης εἶναι ἀνυπόστατο: «εἰ δὲ πάντα, τοῦτο δὲ ψεῦδος, ἐξ ὧν αὐτὸς ὑποτίθεται». Στὴν τέταρτη παράγραφο τοῦ κειμένου του ὁ Καβάσιλας καταλήγει μὲ μία συλλογιστικὴ πορεία διὰ τῆς ὁποίας ἐπιδιώκει τὴν ἀναίρεση ὑπαρξης ἀμφιβολίας στὴν περίπτωση τοῦ κριτηρίου: α) ἐπειδὴ ἄλλοι εἶναι βέβαιοι γιὰ τὸ «κριτήριο» ὅτι ὑπάρχει καὶ νομίζουν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο, β) ἐπειδὴ ἄλλοι ἀμφιβάλλουν ὅτι ὑπάρχει καὶ εἶναι βέβαιοι γιὰ τὴν ἀμφιβολία τους αὐτή, αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἀμφιβολίας: «ἐπεὶ γὰρ οἱ μὲν διαβεβαιοῦνται περὶ τοῦ κριτηρίου ὅτι ἔστιν, οἱ δὲ ἀμφιβάλλουσιν, καὶ οἱ μὲν οἶονται ἀμφίβολον εἶναι τοῦτο, οἱ δὲ βέβαιον, ἀμφιβάλλεται ἄρα περὶ τοῦ εἰ ἔστιν ἀμφίβολον». Ἐπομένως ἀγνοεῖται τί εἶναι ἀμφιβολία, γεγονὸς ποὺ δὲν προϋποτίθεται, ἀλλὰ εἶναι δεδομένο: «οὐκ ἄρα ἴστε, ὅτι ἔστι ἀμφίβολον». Ἔτσι ἀφ' ἐνὸς ἀγνοεῖτε τί εἶναι «ἀμφίβολο» ἀφ' ἑτέρου εἰσθε βέβαιοι ὅτι γνωρίζετε πῶς τὸ κριτήριο τῆς ἀληθείας εἶναι ἀμφίβολο: «εἰδέναι γὰρ διαβεβαιοῦσθε ὅτι ἀμφίβολόν ἐστιν εἶναι κριτήριο ἀληθείας» ἄρα «ἀμφι-

67. Διογ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, IX, 90.

βάλλεται» ή ύπαρξη άμφιβολίας, με αποτέλεσμα να οδηγούμεθα στην κατά-
 φαση για την ύπαρξη κριτηρίου.

Στή συνέχεια ο Καβάσιλας προσπαθεί να κρίνει και να απορρίψει τόν
 δεύτερο από τούς «πέντε τρόπους», τούς όποιους «προεισάγουσιν» «οί περι
 τόν Ἀγρίππαν» και συγκεκριμένα τόν «εἰς ἄπειρον ἐκβάλλοντα» (Διογ. Λα-
 έρτιου, IX, 88). Κατά τή μαρτυρία τοῦ δοξογράφου ό «τρόπος» αὐτός «οὐκ
 ἔῃ βεβαιοῦσθαι τὸ ζητούμενον, διὰ τὸ ἄλλο ἀπ' ἄλλου τήν πίστιν λαμβά-
 νειν καὶ οὕτως εἰς ἄπειρον⁶⁸», ἐνῶ ό Σέξτος Ἐμπειρικὸς γιά τόν «τρόπον»
 αὐτό γράφει ἀναλυτικότερα: «ό δὲ ἀπὸ τῆς εἰς ἄπειρον ἐκπτώσεως ἐστὶν ἐν
 ᾧ τὸ φερόμενον εἰς πίστιν τοῦ προτεθέντος πράγματος πίστεως ἑτέρας χρή-
 ζειν λέγομεν, κάκεῖνο ἄλλης, καὶ μέχρις ἀπείρου⁶⁹». Στόν «τρόπον» αὐτό οἱ
 Σκεπτικοὶ οδηγοῦνται στήν ἀπόρριψη τῆς ὑπαρξης τοῦ «κριτηρίου» με τὸ
 συλλογισμό ὅτι γιά νά γίνει κάτι ἀποδεκτό ὡς ἀληθές εἶναι ἀναγκαῖο νά
 στηριχθεῖ σέ κάτι ἄλλο κι αὐτό με τή σειρά του σέ ἄλλο καὶ πῶς αὐτή ή
 ἀναγωγή μπορεῖ νά συνεχισθεῖ ἐπ' ἄπειρον⁷⁰. Με αὐτή τήν ἀναγωγική δια-
 δικασία οἱ Σκεπτικοὶ οδηγοῦνται στήν «ἐποχή» ἀναφορικά με τήν ὑπαρξη
 κριτηρίου γιά τήν ἀλήθεια «ὡς μή ἐχόντων ἡμῶν πόθεν ἀρξόμεθα τῆς κα-
 τασκευῆς τήν ἐποχήν ἀκολουθεῖν⁷¹». Με πρόθεση νά κρίνει τόν εἰς «ἄπει-
 ρον ἐκβάλλοντα» ἀγρίππειον «τρόπον» ό Καβάσιλας χρησιμοποιεῖ τήν ἴδια
 σχεδόν λεκτική διατύπωση με τόν Διογένη Λαέρτιο καὶ κυρίως τόν Σέξτο
 Ἐμπειρικὸ «ἐπεὶ γάρ κριτηρίου ἔστι, δεῖ δὲ τοῦ κριτηρίου ἄλλο εἶναι κριτή-
 ριον, τοῦδε ἄρα τοῦ κριτηρίου ἔσται κριτήριον, καὶ τοῦτο ἐπ' ἄπειρον» (I).
 Στή δεύτερη πρόταση, τήν «ἐλάσσονα» τοῦ παραπάνω συλλογισμοῦ (I)
 ἀναφέρεται «δεῖ δὲ τοῦ κριτηρίου ἄλλο εἶναι κριτήριον», σ' αὐτήν δὲν
 ὑπάρχει τὸ «ψεῦδος», ἀλλὰ στή «μείζονα» πρόταση στήν περίπτωση ποῦ
 ὑπάρχει «ψεῦδος», «ἢ παρὰ ταύτην ἢ παρὰ τήν μείζω, παρὰ τήν μείζω ἄρα».
 Ἄν ἀναιρέσει κανεὶς τήν «ἐλάττονα» κρίση τοῦ συλλογισμοῦ (I) «ἔτι εἰ τήν
 ἐλάττω περιέλης τοῦ συλλογισμοῦ», δηλαδή τήν πρόταση «δεῖ δὲ τοῦ κρι-
 τηρίου ἄλλο εἶναι κριτήριον» τὸ συμπέρασμα «τοῦδε ἄρα τοῦ κριτηρίου
 ἔσται κριτήριον» εἶναι «ἀδύνατον» νά συναχθεῖ.

Στή συνέχεια ό Καβάσιλας ἐκθέτει πιὸ διεξοδικά τούς συλλογισμούς
 του προκειμένου, ἀφοῦ κρίνει, νά απορρίψει τόν «τρόπον» ποῦ οδηγεῖ στο
 «ἄπειρον». Γι' αὐτό συνθέτει ἕνα δεύτερο συλλογισμό με τόν όποιο ἀποδει-

68. Βλ. καὶ Διογ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, IX, 94.

69. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ. Ὑποτ.*, I, 166· *Πρὸς Λογικοὺς* I, 340.

70. Βλ. καὶ Σέξτ., ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ. Ὑποτ.*, III 17-24· ἐπίσης Jonathan J. BARNES, *Ancient Scepticism and causation*, στό συλλογικὸ τόμο: *The Skeptical Tradition*, Univ. of Calif., pr., 1983, σσ. 178-179.

71. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ. Ὑποτ.*, I, 166.

κνύει τὸ «ἀδύνατον» αὐτοῦ τοῦ «τρόπου»: «εἰ γὰρ τοῦ κριτηρίου ἀεὶ δεῖ ζητεῖν κριτήριον, τοῦτο δ' ἔστι τὸ ἄπειρον ἐνεργείαν γενέσθαι, δεῖ ἄρα τὸ ἄπειρον ἐνεργείαν γενέσθαι, ὅπερ ἀδύνατον». Μὲ τὴ συλλογιστικὴ λοιπὸν ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ Σκεπτικοί, ὅπως πιστεύει ὁ Καβάσιλας, θὰ πρέπει νὰ ὑποβληθεῖ εἰς «ἐνέργειαν»⁷² δηλαδή στὸ «δεῖ ζητεῖν» καὶ τὸ «ἄπειρον», εἰδικότερα νὰ εὑρεθεῖ τὸ «κριτήριον» τοῦ «ἀπείρου», πράγμα «ἀδύνατον». Ἐπομένως στὸ δεύτερο αὐτὸ συλλογισμό ἡ «μείζων» πρόταση εἶναι «ψευδής», γιατί ὁδηγεῖ σὲ ἓνα συμπέρασμα τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφ' ἑνός «ἀδύνατον», ἀφοῦ «κριτήριον» γιὰ τὸ «ἄπειρον» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξευρεθεῖ, ἀφ' ἑτέρου ὁ «λόγος» αὐτὸς «ἐμπίπτει εἰς τὸν διάλληλον τρόπον» ποὺ «γίνεται» «παρὰ τὴν μείζω πρότασιν». Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ κατανοεῖ «τὸν διάλληλον τρόπον» τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Καβάσιλας. Ὡς μελετητὴς τῶν κειμένων τοῦ Σέξτου πιθανὸν νὰ τὸν κατανοεῖ μὲ βάση τὰ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Σέξτος ἀναφέρει. Συγκεκριμένα ὁ τελευταῖος γράφει: «Πάλιν τὸ κριτήριον ἀμφισβητούμενον καθεστῶς δεῖται τινος ἀποδείξεως· ἀλλ' ἐπεὶ τῶν ἀποδείξεων αἱ μὲν ἀληθεῖς αἱ δὲ ψευδεῖς, ὀφείλει καὶ ἡ εἰς πίστιν τοῦ κριτηρίου παραλαμβανομένη ἀπόδειξις διὰ τινος κριτηρίου βεβαιουῖσθαι, ὥστε εἰς τὸν δι' ἀλλήλων ἐμπίπτειν τρόπον, τοῦ μὲν κριτηρίου τὴν διὰ τῆς ἀποδείξεως πίστιν περιμένοντος, τῆς δὲ ἀποδείξεως τὴν ἀπὸ τοῦ κριτηρίου βεβαίωσιν ἀναμενούσης, μηδετέρου δὲ αὐτῶν διὰ θατέρου πεπιστῶσθαι δυναμένου»⁷³. Ἔτσι στὸ δεύτερο συλλογισμό δείχνει ὁ Καβάσιλας τὴν «ἐμπίπτωσιν» στὸν «διάλληλον τρόπον», διότι ἡ πρόταση «εἰ γὰρ τοῦ κριτηρίου ἀεὶ δεῖ ζητεῖν κριτήριον» ἰσχύει ἐφ' ὅσον ὑπάρχει «βεβαίωσις» γιὰ τὴν πρόταση «δεῖ ἄρα τὸ ἄπειρον ἐνεργείαν γενέσθαι» καὶ τὸ ἀντίστροφο. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀδύνατο.

Στὴν ἕκτη παράγραφο τοῦ κειμένου τοῦ ὁ Καβάσιλας γενικεύοντας τὶς προηγούμενες θέσεις τοῦ ἀποδίδει στὸν Πύρρωνα ἀπόψεις οἱ ὁποῖες ὅμως ἀνήκουν σὲ ὅλους τοὺς Σκεπτικούς: «οὕτω μὲν οὖν καθόλου τὸ κριτήριον δοκεῖ ἀναιρεῖν· κατὰ μέρος δέ, τό τε ὑφ' οὗ καὶ τὸ καθ' ὃ καὶ τὸ δι' οὗ μὴ εἶναι ἀποδεικνύων (ὁ Πύρρων)». Πιστεύει ἐδῶ ὁ Καβάσιλας ὅτι ὁ Πύρρων καταργεῖ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας καὶ μερικῶς καταργεῖ, χωρὶς νὰ ἀποδεικνύει μὲ ποῖο τρόπο, τὰ τρία στοιχεῖα τοῦ κριτηρίου: α) «τὸ ὑφ' οὗ», δηλαδή τὸ ὑποκείμενο ἄνθρωπος ποὺ γνωρίζει καὶ κατανοεῖ, β) «τὸ

72. Τὸν ὅρο «ἐνέργεια» χρησιμοποιοῦν πολὺ οἱ Σκεπτικοί. Ἡ χρῆση τοῦ ἀπὸ τὸν Καβάσιλα ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι αὐτὸς γνώριζε πολὺ καλὰ τὰ κείμενα τοῦ Σέξτου. Στὶς *Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις* (= I, 17· II, 27) ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μὲ γνωσιολογικὴ σημασία καὶ δηλώνει τὴ «ζητητικὴ» διαδικασία. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις φθάνει νὰ ἔχει ὄντολογικὴ σημασία, ἐνῶ παίρνει ἀκόμα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς σωματικῆς λειτουργίας (πρὸς *Μαθημ.*, V, 60).

73. Σέξτ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Λογικοὺς* I, 341· *Πυρρ.* Ὑποτ. I, 178.

δι' οὗ», δηλαδή τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος (λόγος, διάνοια καὶ αἰσθήσεις) καὶ γ) «τὸ καθ' ὃ», δηλαδή τὴν παράσταση ποὺ σχηματίζεται στὸν ἄνθρωπο. Πράγματι οἱ Σκεπτικοὶ ἀποδεικνύουν ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ τρία στοιχεῖα τοῦ κριτηρίου καὶ γενικῶς τοῦ γνωστικοῦ φαινομένου δὲν εἶναι «καταληπτό»: «ἐπεὶ τὸ κριτήριον, περὶ οὗ ζητοῦμεν, τρισσόν εἶναι δοκεῖ, τό τε ὑφ' οὗ καὶ τὸ δι' οὗ καὶ τὸ καθ' ὃ, ἕκαστον τούτων ἐπελθόντες ἐν μέρει τὴν ἀκαταληψίαν αὐτοῦ παραστήσομεν⁷⁴».

Τὰ ὅσα ἐκθέτει στὴν ἑβδόμη παράγραφο τοῦ κειμένου τοῦ ὁ Καβάσιλας ἔχουν ἄμεση σχέση καὶ συμπληρώνονται νοηματικὰ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρει στὴν πρώτη παράγραφο, ἂν δὲν ἀποτελοῦν σὲ κάποιο βαθμὸ ἐπανάληψη, ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὸ «ἀπὸ διαφωνίας ἐπιχείρημα». Δὲν ξεχνᾷ πάλι ἐδῶ ὁ Καβάσιλας τὸν «ἐχθρό» τοῦ Πύρρωνα γι' αὐτὸ καὶ γράφει σὲ τρίτο πρόσωπο: «ἔτι κάκεινο προστίθῃσιν (ὁ Πύρρων)». Ἡ ἄποψή του αὐτὴ ἀφορμᾶται πάλι ἀπὸ τὸν Σέξτο. Ἄν ὑπάρχει μία «διαφωνία», σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Σέξτου, ὅπως περίπου στὸ πρῶτο ἐπιχείρημα, δύο περιπτώσεις εἶναι δυνατές: α) εἴτε δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετάσουμε, νὰ κρίνουμε τὴ διαφωνία αὐτή, ὁπότε θὰ εἶναι «ἀνεπίκριτος», β) εἴτε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ἐξετάσουμε καὶ νὰ τὴν ἐλέγξουμε, ὁπότε θὰ εἶναι «ἐπικριτή». Στὴν πρώτη περίπτωση, ἂν δὲν αἴρεται ἡ διαφωνία, τότε ὀδηγούμαστε, κατὰ τὴ θεωρία τῶν Σκεπτικῶν, στὴν «ἐποχή», ὅπως καὶ στὸ πρῶτο ἐπιχείρημα. Στὴ δεύτερη περίπτωση ὀδηγούμαστε στὸ νὰ θεωροῦμε ὡς γνωστὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀναζητοῦμε, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ πάλι στὴν «ἐποχή»: «ταύτην οὖν τὴν διαφωνίαν ἥτοι ἐπικριτὴν εἶναι φήσουσιν ἢ ἀνεπίκριτον· καὶ εἰ μὲν ἀνεπίκριτον, αὐτόθεν εἶναι δώσουσι τὸ δεῖν ἐπέχειν, εἰ δὲ ἐπικρίνεται, τίτι κριθήσεται λεγέτωσαν μήτε κριτήριον ὁμολογούμενον ἡμῶν ἐχόντων μήθ' ὅλως εἰ ἔστιν εἰδότην ἀλλὰ ζητούντων⁷⁵». Οἱ Σκεπτικοὶ ἐδῶ ἀπορρίπτουν τὴν ἄποψη τῶν «δογματικῶν», οἱ ὁποῖοι θεωροῦν τὸ ζητούμενο ὡς γνωστὸ γιὰ νὰ ἐνισχύσουν ἔτσι περισσότερο τὴ θέση τους γιὰ ἀνυπαρξία κριτηρίου τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσεως, τὴν ὁποία θέση προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ ἀνατρέψει ὁ Καβάσιλας. Παρόμοια πρὸς τὸν Σέξτο γράφει ὁ Καβάσιλας γιὰ νὰ κρίνει τὴν ἄποψη τῶν Σκεπτικῶν: «ὅτι ἡ διαφωνία εἰ μὲν οὐκ ἐκρίθη, ἐπέχειν δεῖ. Εἰ δὲ ἐπεκρίθη, πῶς ἐπεκρίθη μὴ ὁμολογούμενου ὄντος, ὅτι ἔστι κριτήριον, μηδὲ εἰ ἔστιν εἰδότην, ἀλλὰ ζητούντων; διαπεφώνηται γάρ». Στὴ συνέχεια ὁ Καβάσιλας μὲ βάση αὐτὸ τὸ κείμενο ὀδηγεῖται σὲ μιὰ σειρά συλλογισμῶν γιὰ νὰ ἀναιρέσει αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα τῶν Σκεπτικῶν, ἐξ αἰ-

74. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ.* Ὑποτ. II, 16· II, 21. Σ' αὐτὴ τὴ διαίρεση θεμελιώνεται ὁλόκληρη ἡ θεωρία τοῦ Σέξτου, *Πρὸς Λογικούς*, I, 35.

75. Σέξτου ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πυρρ.* Ὑποτ., II, 18-19.

τίας τοῦ ὁποίου οἱ ἴδιοι ὁδηγοῦνται στὴν «ἐποχή», ἐνῶ συγχρόνως προβαίνει στὴν ἀνάλυσή του: α) «εἰ δὲ ἐπεκρίθη ἡ διαφωνία, ἣν ἂν πρὸ τῆς διαφωνίας ὁμολογούμενον τὸ κριτήριο»· ἂν ἡ διαφωνία ἀρθεῖ, δηλαδή θεωρηθεῖ ὡς ὀρθὴ μία ἀπὸ τὶς δύο σὲ σχέση ἀντίθεσης ἀπόψεις, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε συμφωνημένο καὶ ἀποδεκτὸ τὸ κριτήριο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τῆς διαφωνίας· β) ἐὰν ὅμως τὸ κριτήριο ἦταν συμφωνημένο δὲν θὰ ὑπῆρχε διαφωνία: «εἰ ἦν ὁμολογούμενον τὸ κριτήριο εἶναι, οὐκ ἂν ἦν διαφωνία». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δημιουργεῖται ἕνας φαῦλος κύκλος, τὸ ζητούμενο νὰ ἐμφανίζεται ὡς γνωστό, δηλαδή, ἐνῶ οἱ Σκεπτικοὶ ἀναζητοῦν τὸ «κριτήριο», φαίνεται ὅτι τὸ θεωροῦν ὡς ἀπρὶογὶ γνωστό· γ) «εἰ ἄρα ἐπεκρίθη ἡ διαφωνία, οὐκ ἂν διαφωνία», ἀφοῦ αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξε «διαφωνία», «ὅπερ ἀδύνατον». Εἶναι «ἀδύνατον», γιατί ταυτόχρονα ἐμφανίζεται νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει «διαφωνία», δηλαδή νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι κάτι. Ἀπλούστερα, ἐδῶ παρατηρεῖται ἀντίφαση.

Συνεχίζοντας τὴν κριτικὴ τοῦ ὁ Καβάσιλας καὶ στὴν ὀγδοῇ παράγραφο τῆς πραγματείας του γράφει: «ψεῦδος λαμβάνει καὶ ἀσυλλόγιστος ἐστὶ» ὁ προηγούμενος συλλογισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Σκεπτικοὶ δικαιολογοῦν τὴν «ἐποχή» καὶ τὴν «ἀγνοσία» τους. Αὐτὴ τὴ θέση του, «ψεῦδος λαμβάνει καὶ ἀσυλλόγιστος ἐστὶ», θεμελιώνει μὲ τὶς ἐξῆς προτάσεις:

1. «Ψεῦδος γάρ ἐστὶν ὅτι, εἰ ἐπεκρίθη ἡ διαφωνία ἡ περὶ κριτηρίου, ἐγιγνώσκομεν ἂν τὸ κριτήριο πρότερον» καὶ «τοῦτο δὲ οὐκ ἔστιν ἀναγκαῖον», δηλαδή δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ προϋπάρχει ὅπωςδήποτε τὸ κριτήριο, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ Σκεπτικοί.

2. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι «ἀδύνατον πρὸ τοῦ λυθῆναι τὴν περὶ τινων λόγων διαφωνίαν πρότερον ἡμᾶς βεβαίως εἰδέναι περὶ τοῦ πράγματος». Ὡς βασικὸ παράδειγμα πρότερης τῆς «διαφωνίας» γνώσης ἀναφέρει ὁ Καβάσιλας τὴ γνώση καὶ συνειδητοποίηση τῆς ὑπαρξῆς μας: «γιγνώσκομεν γὰρ βεβαίως, ὅτι ἐσμέν». Ἄν ὅμως κανεὶς «περὶ τούτου ἀμφιβάλλει» μία πνευματικὴ κατάσταση τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὡς εὐλογη «δυνατὸν γὰρ φῆς εἶναι· παντὶ γὰρ λόγῳ ἴσον ἀντικεῖσθαι λόγον⁷⁶», τότε «λύσομεν τὴν ἀμφιβολίαν, εἴ γε καὶ τοῦτο δοίης ὅτι εἶ», ἂν δηλαδή δεχτεῖς ὅτι ὑπάρχεις,

76. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Καβάσιλας ἀποδεικνύεται ἐγκρατὴς γνώστης τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, ἀφοῦ ἡ πρότασις «παντὶ γὰρ λόγῳ ἴσον ἀντικεῖσθαι λόγον», τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἐδῶ, ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη γνωσιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ σκεπτικισμοῦ γιὰ τὴν «ἰσοσθένεια τῶν λόγων». Ἡ πρότασή του ἐλάχιστα διαφέρει ἐκφραστικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πρότασις τοῦ Σέξτου «παντὶ λόγῳ λόγος (ἴσος) ἀντίκειται». Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος βλ. Philip. DELACY, Οὐ μᾶλλον and the antecedents of ancient Skepticism, *Phronesis*, τ. 3, 1958, σσ. 59-71· Τ. ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑ, *Μαθήματα Γνωσιολογίας καὶ Ὀντολογίας*, Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 11-14.

τότε ή άμφιβολία θα πάψει να υπάρχει. Τήν άρση τής άμφιβολίας επιχειρεϊ ό Καβάσιλας με ένα έξ αντιθέτου επιχείρημα: «εί γάρ μή εί, ούδέ τι λέγεις, καί ούκ έστιν ουδεμία περι ουδενός άμφιβολία», αν δηλαδή δεν υπάρχεις, τότε δεν μπορείς να όμιλείς καί τότε δεν υπάρχει καμιά άμφιβολία για τίποτα. Τό γεγονός λοιπόν ότι όμιλείς συνεπάγεται τήν ύπαρξή σου καί αυτό αίρει τήν άμφιβολία για τό αν υπάρχεις ή δεν υπάρχεις. Τό επιχείρημα πείθει σύμφωνα με τή σκέψη του Καβάσιλα: «πρώτον μεν ούκ έστιν αδύνατον πρό του λῦσαι τήν διαφωνίαν ειδέναι τό βέβαιον περι ού ή διαφωνία. Έπειτα ούδέ τουτο αδύνατον κρίνειν τινά μή ειδότα ότι κριτήριον έστιν». Έτσι ό Καβάσιλας αντίθετα προς τους Σκεπτικούς προσεγγίζει τήν άποψη των «δογματικῶν», πού, σημειωτέον, τους χαρακτηρίζει μία γνωστική αισιοδοξία, καί δέχεται ότι δεν είναι «αδύνατον» να κρίνει κανείς χωρίς να γνωρίζει «ότι κριτήριον έστιν». Αυτό ακριβώς ύπηρετεϊ τήν ήσυχαστική θέση του Καβάσιλα για τή γνώση του Θεού, χωρίς να υπάρχει κριτήριο γύρω από αυτό ως αντικείμενο γνώσης καί τήν έγκυρότητά της, κάτι τό όποιο ό Βαρλαάμ δεν θεωρούσε ως δυνατόν, γι' αυτό καί τό επέκρινε. Στη συνέχεια τής απόδειξης για τήν άρση τής άμφιβολίας ό Καβάσιλας γράφει για να αποδείξει τό άτοπο του ισχυρισμού των Σκεπτικῶν: «ίδου γάρ αυτός άμφιβάλλων ότι κριτήριον έστιν όμως κρίνεις ότι άμφίβολόν έστι, εί έστι κριτήριον, καί ού βέβαιον». Η πρόταση αυτή οδηγεί σε αυτοαναίρεση του ισχυρισμού των Σκεπτικῶν για τήν άμφιβολία κάτω από τήν αντίληψη ότι αν δεν υπάρχει κριτήριο πώς μπορεί να είναι κανείς βέβαιος για τήν άμφιβολία του. Αυτό είναι κάτι τό άτοπο. Άρα πάλι «ούκ αδύνατόν έστι κρίνειν τινά μή ειδότα ότι έστι κριτήριον βεβαίως». Τό συμπέρασμα αυτό ενισχύει καί θεμελιώνει έκτενέστερα τό προηγούμενο.

Στήν τελευταία, δέκατη παράγραφο, εκθέτει ένα άντεπιχείρημα προς τό ανάλογο επιχείρημα των Σκεπτικῶν τό όποιο ό ίδιος αναγνωρίζει ως «όμοδύναμον», διότι άφ' ενός καί αυτό οδηγεί στον «διάλληλον τρόπον», πού εξέθεσε ό ίδιος προηγουμένως, άφ' έτέρου φθάνει στο σημείο του «κρινεϊν τινά μή ειδότα ότι έστι κριτήριον βεβαίως». «Όμοδύναμον» τό θεωρεϊ, γιατί συνδέεται με τό πρώτο από τά επιχειρήματα, πού έχει προβάλλει μέχρι τώρα: «εις μεν γάρ τήν του κριτηρίου διαφωνίαν δεϊ ήμϊν ώμολογημένον κριτηρίου, ίνα εύρωμεν ότι βέβαιόν έστι τό κριτήριον είναι». Στο κριτήριο πρέπει να νομίσουμε ότι φθάνουμε με τήν αποκατάσταση τής «διαφωνίας», άφοϋ αυτή ή αποκατάσταση γίνεται με βάση κάποιο κριτήριο «εις δε τό κριτήριον γενέσθαι νομίσαι δεϊ ήμϊν τής από διαφωνίας αποκαταστάσεως ή δε κριτηρίω γίνεται δεϊ άρα κριτήριον ειδέναι προς τό ειδέναι κριτήριον». Η διαφωνία προϋποθέτει «κριτήριον», τό δε «κριτήριον» ύπάρχει έφ' όσον ύπάρχει «διαφωνία», δηλαδή έχουμε πάλι «επίπτωσιν» εις «τόν

διάλληλον τρόπον» καὶ παράλληλα πρότερον «κριτήριο» γιὰ τὴ γνώση «κριτηρίου». Πιστεύει ὁ Καβάσιλας «τοῦτο ὁμοίως λύεται» μὲ τὴν παραδοχὴ «οὐ γὰρ δεῖ ἡμᾶς ὅτι κριτήριο ἔστι εἰδέναι, εἰ μέλλομεν ζητοῦντες εὐρίσκειν ὅτι κριτήριο ἔστιν».

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάγνωση καὶ ἀνάλυση τοῦ κειμένου προκαλεῖ ἐντύπωση καὶ θαυμασμὸ γιὰ τὴν πυκνότητα τοῦ ὕφους, μὲ τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ συγγραφέας του, τὸ ὁποῖο, πολλὰς φορές, μοιάζει ἀριστοτελικό. Ἡ ἀνάλυσή του καταπλήσσει τὸ μελετητὴ γιὰ τὴ δομὴ του καὶ κυρίως, ὅπως τόνισαμε παραπάνω, γιὰ τὴν ἐνδελεχὴ γνώση τῶν θεωριῶν τῶν Σκεπτικῶν ποὺ διαθέτει ὁ Καβάσιλας. Αὐτὸ νομίζουμε δικαιολογεῖ τὸ γεγονὸς γιὰ τὸ κείμενο συνεκδόθηκε τὴν πρώτη φορὰ τῆς ἐκδόσεώς του μὲ τὶς *Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις* τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Ἀδιάφορα ἂν συμφωνεῖ κανεὶς ἢ ὄχι μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει ὁ Καβάσιλας προκειμένου νὰ κρίνει τοὺς «πέντε τρόπους» τῶν «περὶ τὸν Ἀγρίππα» μὲ «ἀπολογητικὸ» σκοπὸ, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωριστεῖ εἶναι ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ κατωρθώνει, ἔστω κι ἂν σὲ μερικὰ σημεία τὰ ἐπιχειρήματά του ἀλληλοεπικαλύπτονται καὶ δὲν εἶναι εὐδιάκριτα. Δὲν γνωρίζουμε βέβαια σὲ ποιοὺς βαθμοὺς ἡ πολεμικὴ ποὺ ἄσκησαν τόσο ὁ Παλαμάς ὅσο καὶ ὁ Καβάσιλας ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπὶ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Βαρλαάμ συνετέλεσαν στὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ τελευταίου (1341) ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε, ὅπως ἀναφέρθη, αὐστηρὸς κριτὴς ἀκόμα καὶ ἐχθρικός πρὸς τὸν ἡσυχασμό, ἐνῶ δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ἂν ὁ ἴδιος εἶχε σωστὰ κατανοήσει τὶς ἀρχὲς τοῦ ἡσυχασμοῦ. Γεγονὸς πάντως παραμένει ὅτι στὸ πρόσωπο καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ ἡ βυζαντινὴ Ἐκκλησία, ὅπως γράφει ὁ Meyendorff⁷⁷, «καταδίκασε τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης». Ἡ ἀνάλυση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀντι-βαρλααμικός, μᾶς ἐνθαρρύνει νὰ διατυπώσουμε ἀκόμη μία ἄποψη. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Καβάσιλα ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τοῦ Πύρρωνος καὶ τῶν ἄλλων Σκεπτικῶν νομίζουμε ὅτι ἀποσκοπεῖ ἀκόμη στὸ νὰ ἀντιδιαστείλει τὸν χριστιανικὸ ἡσυχασμὸ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία, τὴν «ἀπάθεια» καὶ τὴν «ἀστοργία» στὴν ὁποία ὁδηγοῦσε τὸν ἄνθρωπο ἢ «πυρρώνειος ἀγωγή»⁷⁸ διὰ μέσου τῆς «ἀγνωσίας» καὶ τῆς «ἐποχῆς». Ὁ Σκεπτι-

77. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 77.

78. Βλ. Ἰ. Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Ἡ Πυρρώνειος γνωσιολογία καὶ οἱ παράγοντες διαμορφώσεως αὐτῆς, *Πλάτων*, τ. 29, 1977, σσ. 118-130. Ἐπίσης τὶς μελέτες μας: α) Ἡ «Εὐεστὼ» τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἡ «Ἀρρεψία» τοῦ Πύρρωνος, σέ: *πρακτ. Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθῆναι, 1987-88, σσ. 121-128, β) Σύγκριση τῶν ἀπόψεων Δημοκρίτου καὶ Πύρρωνα γιὰ τὸ «τέλος» τοῦ «Πρακτικοῦ βίου», *Εὐθυμία-Ἐποχή*, Ἐπετηρ. τῆς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν, τ. Δ', 1985-86, σσ. 533-547.

κός πιστεύει «οὐκοῦν ὁ περὶ πάντων ἐπέχων τῶν κατὰ δόξαν τελειοτάτην καρποῦται τὴν εὐδαιμονίαν⁷⁹», ἐνῶ ὁ Ἡσυχαστής, ὅσο κι ἂν ἔχει ἐπιφυλακτικὴ στάση ἔναντι τῆς «ἔξω φιλοσοφίας⁸⁰» δέχεται «ἐν δὲ τῶν φυσικῶς δεδομένων ὑπὸ Θεοῦ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἀνθρωπίνης διανοίας τὰ εὐρήματα⁸¹».

Ἰωάννης ΔΕΛΛΗΣ
(Πάτρα)

NICOLAUS CAVASILAS' CRITICISM
ON THE THEORY OF PYRRHONISM
AND ON «THE FIVE MODES OF AGRIPPA»

Summary

In this paper we have analyzed in detail a text of N. Cavasilas titled «Κατὰ τῶν λεγομένων περὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας, εἰ ἔστι παρὰ Πύρρωνος τοῦ καταράτου». The analysis has been based on the singular edition of Cavasilas' text, edited by R. Radermacher. The text has not been researched up today, as far as we are able to know. This essay of Cavasilas is closely related with the Pyrrhonism theory and as we have proved with the «πέντε τῶν περὶ τὸν Ἀγρίππαν τρόπους» (D. L., IX, 88). After a short reference on the history of Scepticism theory in the Byzantine Literature up to 14th century we proved that Cavasilas wrote this text to support the views of Hesychasm against the attack of Barlaam of Calabria. The later one refused the possibility of knowing the God as Hesychasts believed. Barlaam agreed to this with the ancient Sceptics (see Sextus, *PH*, III, 4). So Cavasilas attacks Scepticism in order to criticize and reject the views of Barlaam. With this attitude towards the ancient Scepticism for subjects of religion's beliefs, Cavasilas takes precedence of Pierre Bayle. He was the one who wrote later «Pyrrhonism is dangerous in relation to this divine science» (See: Historical and Critical Dictionary, selections tr. R. Popkin, *Pyrrho*, remark B). Cavasilas rejects the Pyrrhonism theory and the five Modes of Agrippa after having examined them one by one:

a) The mode deriving from dispute (ἀπὸ διαφωνίας).

79. Σέξτ. ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, *Πρὸς Ἠθικούς*, 160-161.

80. Γρηγ. ΠΑΛΑΜΑ, *Τριάδες* 2,1,5· 2,1,21.

81. Γρηγ. ΠΑΛΑΜΑ, *Τριάδες*, 2,1,25.

J. DELLIS

b) The mode throwing one back ad infinitum (εἰς ἄπειρον ἐκβάλλοντα).

c) The mode deriving from relativity (τὸν πρὸς τι).

d) The hypothetical mode (τὸν ἐξ ὑποθέσεως).

e) Reciprocale inference (διαλληλίας τρόπον). For each of these modes he develops a serie of arguments based on Aristotelian logic, that he knows. In this way he proves the error of Sceptics and supports the view that there is possibility of knowledge as well as criterion of truth.

Thus he reinforces the view of Hesychasts.

John DELLIS
(Patras)

